

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Л.В. ВІКТОРОВА
Н.Т. ТВЕРЕЗОВСЬКА
Г.М. РЖЕВСЬКИЙ
А.Б. КОЧАРЯН
К.К. АРЗУМАНЯН

ТРЕНІНГ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Навчальний посібник для студентів ОС «Бакалавр»,
спеціальності «Соціальна робота»*

Київ – 2017

УДК
ББК
В

Рецензенти:

Стасюк В.В. – доктор психологічних наук, професор
Сербін О.О. – доктор наук із соціальних комунікацій
Харченко С.В. – кандидат філологічних наук, доцент

Розділ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ

1.1. Людська особистість, її сутність, структура

План

1. Генеза понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
2. Характеристика структури особистості
3. Погляди науковців на особистість

Ключові слова та поняття: людина; індивід; індивідуальність; особистість; структура.

1. Сутність поняття «особистість»

Поставивши запитання: що таке людина? – ми хочемо запитати: чим людина може стати, тобто чи може людина стати господарем власної долі, чи може вона «зробити» себе саму, створити своє власне життя?

Антоніо Грамші

Говорячи про особистість, найчастіше мають на увазі окрему конкретну людину. Але крім поняття особистості існує ціла низка близьких понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість. У повсякденній мові ці поняття часто вживаються в одному і тому ж значенні, але в науці позначають різні речі.

З одного боку – людина (лат. homo) – жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Говорячи про людину, можемо розглядати її як вищий щабель еволюції на Землі, і як складну систему, що з'єднує природне й соціальне, фізичне й духовне, спадкоємне й життєво придбане.

З іншого – людина – родове поняття що вказує на приналежність до людського роду, вищого рівня розвитку живої природи на нашій планеті. Як жива істота людина підкорюється основним біологічним і фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства.

Відмінними рисами людини, які визначають її унікальність у Всесвіті, виступають: свідомість, здатність мислити і здатність до

здійснення вільного вибору, приймати відповідальність за власні дії; наявність моральних суджень. Описуючи людину, відмічають її біологічну непристосованість, відсутність спеціалізації її органів для якого-небудь конкретного простого тваринного існування, здатність створювати знаряддя праці і користуватися ними та вогнем, дар мови, пластичність поведінки. Невідомо жодної іншої істоти, яка має вищі емоції, традиції, здатність мислити, стверджувати, заперечувати, рахувати, планувати, фантазувати, знає про свою смертність, кохає в справжньому сенсі цього слова, має почуття гумору, здійснює свої задуми, відтворює наявне і створює щось нове. Людина вивчає і змінює як навколишній світ, так і самого себе, розбудовує культуру і створює власну історію. Сутність людини, її походження і призначення, місце у природі є основними питаннями філософії, релігії, науки і мистецтва.

Зрозуміло, що в кожній людині формуються свої, особливі ціннісні орієнтації, мотиви поведінки, соціальні установки, інтереси та ін. Але лише виявляючи серед них типові, характерні для більшості груп людей, можна виявити дії певних тенденцій, наявність закономірностей, що у свою чергу дозволить зробити ті або інші умовиводи й видати рекомендації як теоретичного так і практичного характеру.

Розрізняють чотири підходи до розгляду терміну людина:

- людина розумна як біологічний вид;
- людина як щось, що виходить за рамки живого світу і в значній мірі протистоїть йому;
- людина як людство в цілому;
- людина як індивід, особистість.

Отже, *людина* – це, насамперед, біологічна істота, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. З іншого боку, людина – істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність.

Кожна конкретна людина – це унікальний, неповторний індивід. Разом з тим він – універсальний, тому що завжди є істотним індивідом. Адже кожна людина залежить від соціальних умов, середовища, у якому живе, людей, з якими спілкується й взаємодіє.

Словом «*індивід*» позначається людина як одиничний представник чогось цілого (біологічного роду чи соціальної групи), тобто людина з усіма її характерними ознаками.

Індивід завжди є членом певної соціальної спільності (усвідомлює він це чи ні), що не скасовує його індивідуальності.

Індивід є особистістю остільки, оскільки у відносинах з іншими, йому подібними, у рамках конкретних соціальних спільнот він виконує певні функції, реалізує у своїй діяльності соціально значущі властивості й якості. Тому поняття особистості й по своїй природі, і по суті, і по характеру уявляється, насамперед, соціологічним, на відміну від понять «людина» і «індивід», що мають соціально-філософський зміст.

Отже, поняття «індивід» характеризує окрему людину.

Багатозначний термін «*індивідуальність*», навпаки, означає щось особливе, специфічне, що відрізняє цю людину від усіх інших, включаючи як природні, так і соціальні, як тілесні (соматичні), так і психічні, як успадковані, так і набуті, вироблені в процесі онтогенезу¹ властивості, тобто це її неповторні індивідуальні особливості. Задоволення людини наслідками своєї праці, становищем у суспільстві, взаємовідносинами з іншими людьми значною мірою пов'язане з можливістю розвитку і реалізації індивідуальних рис характеру.

Поняття «особистість» слугує для характеристики соціального в людині. Особистість можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, які здобувають під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп, до яких належить людина або у життєдіяльність яких вона включена.

¹ Онтогенез – індивідуальний розвиток, на відміну від філогенезу, що позначає історичний, родовий розвиток організмів

Формування цих якостей і властивостей багато в чому опосередковано біологічними особливостями індивіда. Однак вирішальна роль у процесі становлення особистості належить соціальному впливу, величезній кількості соціокультурних факторів, що вводять людину в соціальний світ.

Кожна людина є особистістю, оскільки через систему своїх соціальних якостей вона виражає риси даного суспільства, соціальних груп та інших соціальних форм. Однак рівень розвитку особистості може бути різним.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок про характеристики особистості, де головним буде виступати соціально типове, що характеризує її включеність у суспільство, соціальні групи, організації, інститути. З цієї точки зору особистість досліджується за її участю в економічному житті, тобто увага звернена на трудову діяльність людини (інтерес до праці, його змісту, характеру, результату, установка на працю тощо). З погляду політичного життя цікавить, насамперед, людина-громадянин. Включеність особистості в духовне життя розглядається крізь призму культури (хоча в інших випадках остання виступає як «мірило» особистості). Все це, становить умови буття особистості в суспільстві.

Таким чином, *особистість* – системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин. Інакше кажучи – це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію у суспільстві, виконує певні соціальні ролі. Таким чином, поняття особистості теж багатозначне. З одного боку, воно означає конкретного індивіда (особу) як суб'єкта діяльності, в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) і соціальних ролей (загальне). З іншого – особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих рис, що утворилися в процесі прямої і непрямой взаємодії даної особи з іншими людьми і роблять її, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання і спілкування.

Отже, кожна особистість є унікальною, неповторною і саме у цьому виявляється її самоцінність, право на суспільне визнання, шанування гідності.

Порівнявши поняття «особистість» та «індивід», зазначимо, що особистість є результатом розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських властивостей (рис 1.)

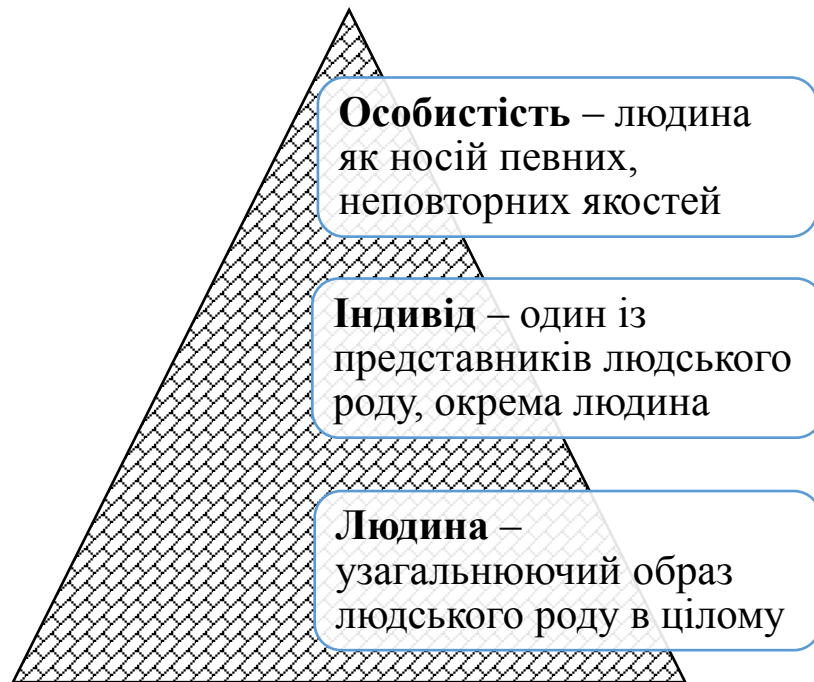

Рис. 1.1 Піраміда понять

Багатство індивіда як особистості зумовлене сукупністю його зв'язків з іншими членами суспільства, активною життєвою позицією. Особистість у суспільстві перебуває під постійним впливом: економічних, політичних, культурних, національних інших факторів, виступаючи водночас як об'єкт і як суб'єкт суспільних відносин.

На активність життєвої позиції людини впливають політичні відносини: наскільки вільно вона може реалізувати свої політичні права, брати участь у виборчих кампаніях, відкрито обговорювати проблеми суспільного життя.

Особистість перебуває також під впливом культурних відносин. Переважаючи в суспільстві культурні норми та цінності через систему установ освіти і засоби масової інформації впливають на формування психіки особистості, її світогляду, соціальних установок. При цьому особистість у своїй практичній діяльності може або спиратися тільки

на систему сталих норм та цінностей або послідовно провадити в життя нові прогресивні ідеї.

На психіку особистості впливає і психологія тієї соціальної групи, до якої вона належить: сім'я, навчальний або виробничий колектив тощо. Позитивний або негативний досвід, взаємовідносини з іншими членами соціальної групи формують відповідну систему внутрішніх установок особистості: щодо суспільства, праці, людей, власних якостей. Водночас, особистість, як свідомий індивід, вибирає при цьому той чи інший спосіб життя.

2. Характеристика структури особистості

Особистості притаманна цілісність, оскільки вона є сукупністю соціальних властивостей.

До основних елементів структури особистості відносяться: соціальні статуси і ролі, спрямованість, соціальна активність (потреби, цінності тощо) (рис. 1.1).

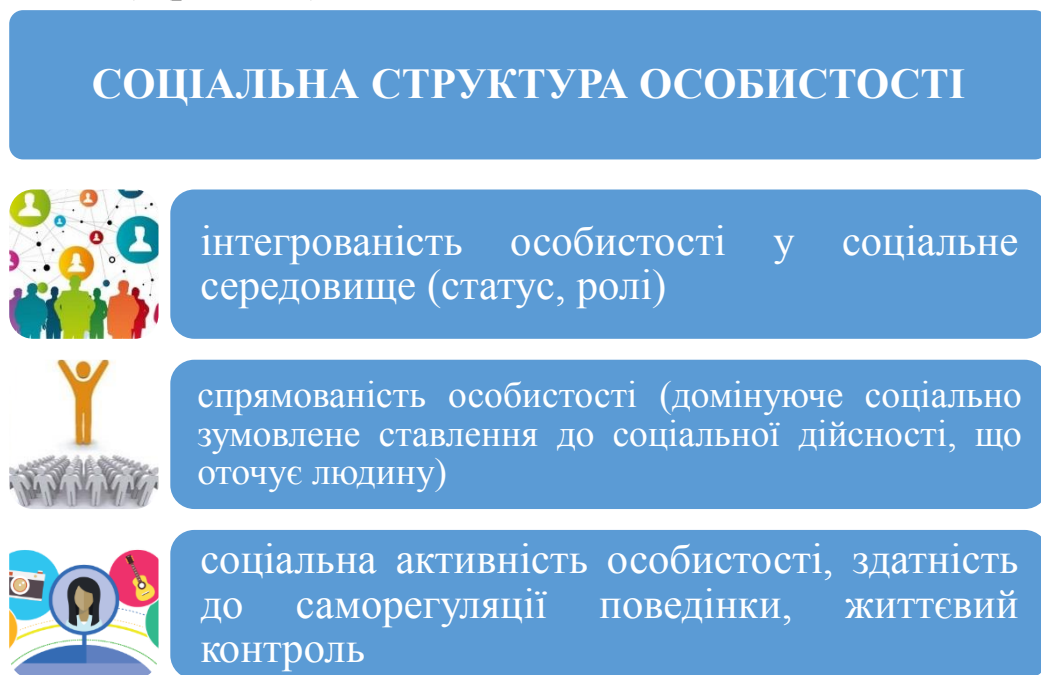

Рис. 1.1. Структура особистості

Джерелом активності людини виступають потреби – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американський соціальний психолог А. Маслоу – засновник ієрархічної теорії потреб розділив їх на:

- 1) потреби в їжі, воді, одязі, повітрі, теплі, сексі тощо;
- 2) потреби у захисті від фізичної і психологічної небезпеки;
- 3) потреби відчувати причетність до подій (соціальні);
- 4) потреби поваги з боку оточення (начальників, підлеглих), визнання, самоповаги;
- 5) потреби у реалізації своїх можливостей (самовираження) (рис. 1.2).

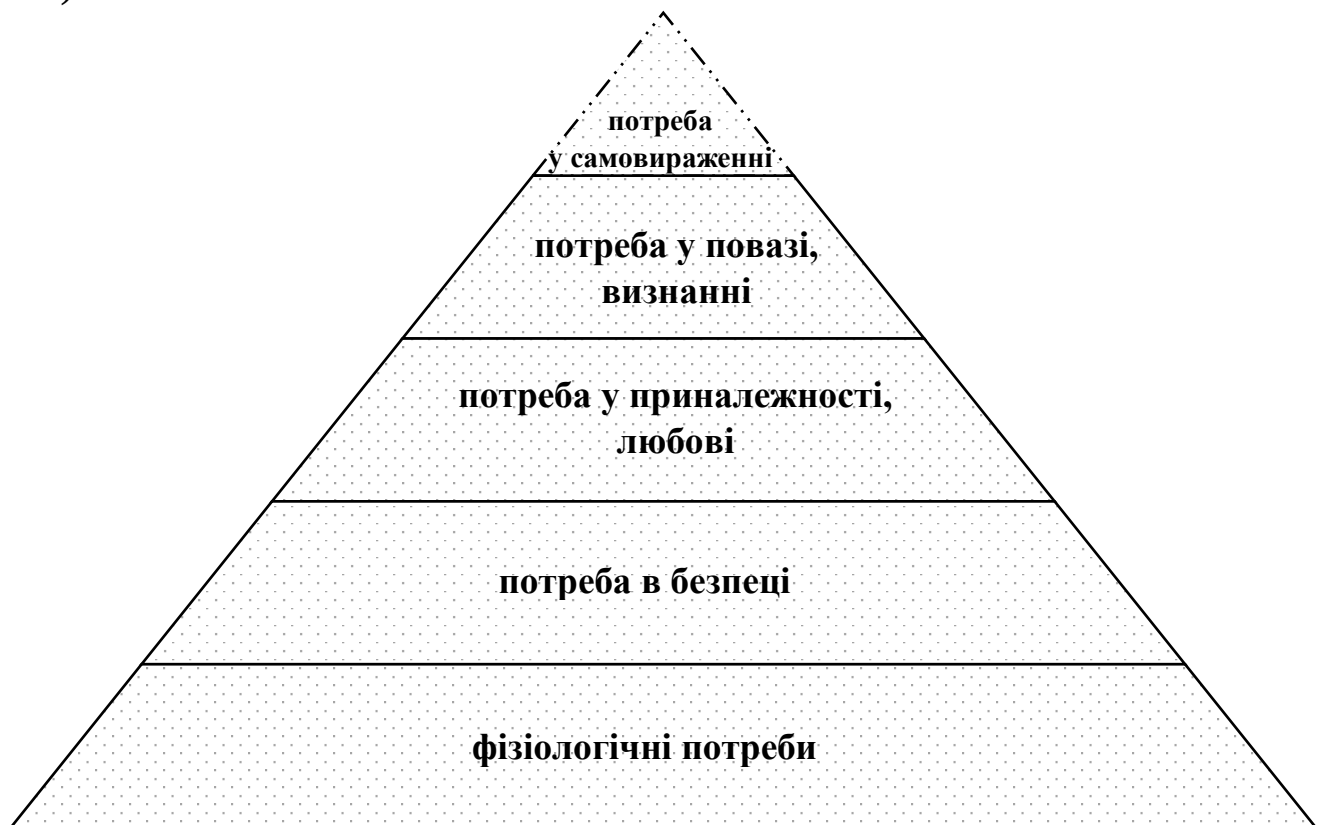

Рис. 1.2. Піраміда потреб (за А. Маслоу)

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо «дозволеності» бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого

рівня. Пріоритет соціальних потреб над природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (потяги) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення – усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес – конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Цінності особистості – відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення. Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею. Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації – орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передуює конкретним виявам її активності, називається спрямованістю особистості (див. рис. 1.____).

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є

продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ		
ідейно-політична	соціально-культурна	моральна

Рис. 1. __ Риси спрямованості особистості

У структурі соціальних властивостей людини можна виділити загально соціальні риси, що характеризують її як продукт суспільного розвитку, а також такі властивості, які відображають входження людини до складу певних соціальних спільностей – етнічних, професійних, статевих, вікових тощо. Індивіди, які включені у процеси соціальної взаємодії, наділені безліччю різноманітних властивостей, виявити та дослідити які практично неможливо. Отже, коли мова йде про особистість як члена суспільства, якоїсь спільноти, мають на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей.

3. Погляди науковців на особистість

Розуміння особистості як соціального явища детально обґрунтовано ще К. Марксом, який вказував, що «сутність «особливої особистості» становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість»².

Американський філософ, психолог, соціолог Дж. Мід стрижнем особистості вважав самосвідомість – як результат соціальної взаємодії, в ході якої індивід навчився дивитися на себе як на об'єкт, очима інших людей. Тим самим особистість трактувалася як об'єктивна якість, яку людина набуває в процесі соціального життя.

Визначення поняття особистості, на думку В. Бехтерева, пов'язане в науці з великими суперечностями, про що свідчать різні погляди і думки, залежно від напрямів дослідження психіки. На його думку, під особистістю слід розуміти як об'єднуючий, так і спрямовуючий початок, що керує думками, діями, вчинками людини. Тобто особистість як поняття містить у собі, окрім внутрішнього об'єднання

² Маркс К. Критика гегелівської філософії права // Зібрання творів. – Т.1. – С. 242.

та координації, ще й активне ставлення до навколишнього світу, що ґрунтується на індивідуальній переробці зовнішніх впливів. Відповідно до цього, в особистості виділяються як суб'єктивна, так і об'єктивна сторони. Суб'єктивні переживання особистості завжди виявляються через певну низку об'єктивних явищ.

Особистість за С. Рубінштейном – це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. «В якості власне особистісних властивостей з усього різноманіття властивостей людини зазвичай виділяються ті, які обумовлюють суспільно значущу поведінку або діяльність людини, – писав С. Рубінштейн. – Основне місце в них займають система мотивів і завдань, які ставить собі людина, властивості її характеру, що зумовлюють вчинки людей (тобто ті їх дії, які реалізують або висловлюють ставлення людини до інших людей), і здатності людини, тобто властивості, що роблять її придатною до історично сформованих форм суспільно корисної діяльності»³. Отже, особистості характерний такий рівень психічного розвитку, який дозволяє їй свідомо керувати власною поведінкою і діяльністю.

Суть особистості, за К. Роджерсом, виражає її самосвідомість, суб'єктивність, здатність діяти свідомо і відповідально.

О. Леонтьєв визначає особистість як сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних видах діяльності.

К. Платонов дає визначення особистості в розрізі людини як носія свідомості.

Б. Ананьєв особистість розглядає суб'єкт суспільної поведінки та комунікації. З точки зору А. Петровського особистість – це людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатне до трудової діяльності.

Як суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт соціальних відносин та історичного процесу, що виявляє себе у спілкуванні, діяльності, поведінці, визначає особистість В. Ганзен.

³ Рубінштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии: В 2 т. – Т.2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – С. 119-120.

Особистість з точки зору психології – це сукупність вироблених звичок і уподобань, психічний настрій і тонус, соціокультурний досвід та набуті знання, набір психофізичних рис та особливостей людини, її архетип, що визначають повсякденну поведінку і зв'язок з суспільством і природою. Також особистість спостерігається як прояв «поведінкових масок», вироблених для різних ситуацій та соціальних груп взаємодії (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення особистості психологами

№ пор.	Прізвище, ім'я психолога	Тлумачення
1	Бехтерев В. (1857-1927)	об'єднуючий і спрямовуючий початок, що керує думками, діями, вчинками людини
2	Рубінштейн С. (1889-1960)	сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи
3	Роджерс К. (1902-1987)	виражає її самосвідомість, суб'єктивність, здатність діяти свідомо і відповідально
4	Леонтьєв О. (1903-1979)	сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних видах діяльності
5	Платонов К. (1906-1984)	людина як носій свідомості
6	Ананьєв Б. (1907-1972)	суб'єкт суспільної поведінки та комунікації
7	Петровський А. (1924-2006)	людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатне до трудової діяльності
8	Ганзен В. (1927-1997)	суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт соціальних відносин та історичного процесу, що виявляє себе у спілкуванні, у діяльності, в поведінці

Німецький педагог та засновник «педагогіки особистості» Г. Гаудіга (1860-1923) особистість розумів як результат взаємовпливів вродженої індивідуальності й культурного середовища.

М. Фіцула вважає, що особистість – це людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного.

Один із засновників сучасної російської соціологічної школи І. Кон поняття особистості позначає людським індивідом як члена

суспільства, узагальнюючи тим самим інтегровані в ньому соціально значущі риси.

З точки зору соціології особистість – це інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що формується та видозмінюється протягом усього життя у результаті складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників її розвитку, активної взаємодії із соціальним середовищем.

Це поняття виражає належність людини до певного суспільства, певної історичної епохи, культури, традицій. Тобто особистість виявляє себе тільки в суспільних відносинах.

Тема 1.2. Концепції особистості

План

1. Соціологічні концепції особистості
2. Основні соціологічні теорії особистості

Ключові слова та поняття: концепція;

1. Соціологічні концепції та теорії особистості

Однією з найпоширеніших концепцій особистості є *теорія ролей*. Особистість описується через засвоєні та набуті суб'єктом (свідомо або вимушено) соціальні функції та зразки поведінки, що впливають з її соціального статусу. Особистість – це функція від тієї сукупності ролей, які виконує індивід в суспільстві. Ролі пов'язані з включенням людини в ті чи інші групи. Особистість є похідною від сукупності тих груп, у які входить індивід. Під час соціалізації він завчає експектації (з англ. *expectation* – сподівання; система сподівань, вимог внутрішньогрупових ролей) рольової поведінки, засвоює способи їх виконання і, таким чином, стає особистістю. Отже, особистість є результатом навчання людини правилам життя і поведінки в суспільстві.

Однак автори цієї теорії недооцінюють значення об'єктивних соціально-історичних умов, що визначають вимоги та сподівання відносно поведінки особи. Особистість постає як набір рольових масок, що визначають її зовнішню поведінку, але не враховують її

внутрішнього світу. Тим самим ігнорується своєрідність особистості, її активні витoki та цілісність. Прикладом такого механістичного підходу є необіхевіоризм, який трактує особистість як звичайну сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів.

Згідно з *марксистською концепцією особистості*, поняття «особистість» фіксує соціальні ознаки, які, властиві певному типу людей і виявляються у своєрідній індивідуальній формі. Наріжним принципом її є залежність особистості від об'єктивних соціально-економічних, соціокультурних, предметно-діяльних особливостей соціалізації індивіда. Природа особистості визначається складним комплексом взаємодії соціального, психологічного та біологічного.

За К. Марксом, головне в ній не її абстрактна, фізична природа, а її соціальна якість. В своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин, тобто людину треба насамперед розглядати як соціальну істоту – як робітника, мислителя, громадянина, суспільного діяча.

Особистість завжди виступає як конкретно-історична цілісність. З одного боку вона є носієм певних суспільних відносин, складовою суспільної системи, а з іншого – суспільно вагомим якостям. Марксизм не заперечує біологічних та інших ознак особистості, але підкреслює, що її становлення є процес перетворення біологічно-заданого матеріалу силами соціальної дійсності. Тільки в процесі соціалізації людина стає особистістю.

Якщо цей процес з якихось причин переривається, то індивід не тільки не стає особистістю, але й втрачає можливість стати нею після по-вернення в людське суспільство.

Кожний етап соціально-економічного розвитку формує свій тип особистості. Кожному поколінню властива своя «соціальна програма», яка відбиває стан матеріальної та духовної культури, типи соціальних відносин тощо. Типологія особистостей пов'язана з соціальною структурою суспільства, тобто ті чи інші риси особистості обумовлені історичним типом суспільства, її належністю до певних соціальних спільностей.

Однак розглянута концепція недооцінює біопсихічних чинників у становленні особистості та абсолютизації впливу суспільства на цей процес.

Існуючи теорії особистості визнають людську як специфічне утворення, що безпосередньо виводиться з тих чи інших соціальних факторів. Витоки цієї позиції сягають глибини віків і зустрічаються у багатьох вчених. Проте розвинутого вигляду теорії особистості набувають у другій половині XIX – на початку XX століття (див. табл. 1).

Серед означених теорій можна виділити три напрями, які майже не пересікаються: біогенетичний, соціогенетичний, персонологічний.

Біогенетичний напрям базується на тому, що природним є спадкове, яке первісно обумовлює всі особливості розвитку особистості. Соціокультурні й ситуативні чинники лише накладають свій відбиток на своєрідність його протікання.

Найбільш відомою є теорія, розроблена З. Фрейдом (1856-1939), яка виникла як концепція пояснення та лікування неврозів. Самосвідомість

Таблиця 1

Теорії особистості

Психологічна школа	Період популярності	Основоположники	Основні підходи	Техніки, які застосовують
Гештальт-психологія	Початок XX ст	Т.Вертгеймер В.Келер К.Левин	Ціле є більшим від суми його складових	Вивчення через сприймання
Психоаналіз	Кінець XIX ст. – теперішній час	З. Фрейд	Поведінка контролюється несвідомими потягами	Клінічне спостереження
Біхевіоризм	Початок XX ст. – теперішній час	Д. Уотсон	Зосередження лише на тому, що можна спостерігати,	Науковий експеримент, випробування

			тобто на поведінці	
Гуманістична психологія	Середина XX ст. – теперішній час	Г. Олпорт К. Роджерс А. Маслоу	Зосередження на унікальності життєвого досвіду людини, її самоактуалізації	Обговорення почуттів
Когнітивна психологія	Теперішній час	У. Нейссер А. Пейвіо Г. Сімон	Дослідження процесів отримання, збереження та переробки інформації мозком	Дослідження особливостей пам'яті, мислення та функціонування інформаційних процесів

мість людини він порівнював з вершиною айсбергу, вважаючи, що людиною актуально усвідомлюється лише незначна частина того, що відбувається в її душі й характеризує її особистість. Основна ж частина її досвіду і особистості знаходиться поза сферою свідомості, і дослідити її можна лише за допомогою спеціальних процедур, які розроблені у психоаналізі.

В подальшому теорія особистості піднесена представниками З. Фрейда до рівня загального вчення про людину, суспільство, культуру, їх взаємодію, отримавши досить розгалужене поширення. Вона пояснює розвиток і структуру особистості ірраціональною, антагоністичною свідомістю, психічними факторами. Саме на цьому вона будує свою техніку психотерапії.

Стрижень цієї теорії утворює уявлення про вікову таємну війну між схованими в глибинах індивіда безсвідомими психічними силами (головною серед них є «лібідо») і необхідністю вижити у ворожому цьому індивіду соціальному середовищі. Заборони з боку останнього (створюючи «цензуру» свідомості) пригнічують енергію безсвідомих потягів, завдаючи душевної травми. Однак ця енергія проривається у вигляді неврозів, снів, помилкових дій (обмовок, описок), забудькуватості тощо.

У структурі особистості згідно з З. Фрейдом, є три компоненти: «ід» (воно), «его» (я), «супер-его» (над-я).

«Ід (Воно)» – це зосередження сліпих інстинктів (сексуальних чи агре-сивних), які прагнуть негайного задоволення незалежно від ставлення суб'єкта до зовнішньої реальності. Таким чином, «Ід» – це неусвідомлювані, інстинктоподібні рушійні сили людської активності, а саме, несвідома частина психіки людини, скупчення інстинктивних потягів, або сексуальних, або агресивних, які спонукають до негайного задоволення незалежно від ставлень суб'єкта до зовнішньої реальності.

«Его (Я)» слугує пристосуванню до цієї реальності через сприйняття інформації про навколишній світ та стан організму, зберігає її в пам'яті та регулює дії-відповіді індивіду в інтересах цього самозбереження. «Его» є критичною інстанцією, що співвідносить реалізацію інстинктів з вимогами дійсності. Отже, «Я» відповідає свідомості людини, сприймання і оцінювання нею самою власної особистості та поведінки, орієнтуючись на реальність.

«Супер-Его (Над-Я)» включає моральні стандарти, заборони та заохо-чення, що засвоєні особистістю в більшості несвідомо в процесі виховання, насамперед від батьків. Виникаючи завдяки механізму ідентифікації дитини з дорослим (батьком), воно виявляється як совість і може викликати почуття жаху чи провини. «Супер-Его» – це інтерналізовані соціальні заборони та приписи, що перетворились у ході соціалізації в елемент структури особистості. Отже, «Над-Я» являє собою систему моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень «Я» суб'єкта. «Над-Я» керується ідеальними уявленнями – прийнятими у суспільстві нормами моралі і цінностями.

Несвідомі потяги дуже часто призводять до конфлікту між «Воно» і «Над-Я», який розв'язується за допомогою «Я», тобто свідомості, яка, діючи відповідно до принципів реальності і раціональності, прагне максимально задовольнити потяги «Воно» і водночас не відступитися від моральних норм.

Соціогенетичний напрям знайшов своє втілення в теорії соціалізації, теорії навчання, теорії ролей.

Згідно з теорією соціалізації, людина, яка народжується біологічною істотою, стає особистістю завдяки впливу соціальних умов життя.

Відповідно до теорії навчання, розвиток особистості відбувається в процесі навчання, засвоєння суми знань.

Теорія ролей виходить з того, що характер поведінки особистості та її відносини з іншими людьми залежать від системи соціальних ролей, які вона виконує.

Отже, в теоріях соціогенетичного напрямку недооцінюється значення індивідуальних природжених особливостей, а також внутрішня активність особистості як свідомого суб'єкта діяльності.

Персонологічний (особистісно-центрований) напрям вважає, що розвиток особистості відбувається за рахунок первісно притаманного їй прагнення до самоактуалізації і внутрішнього самовдосконалення. Цей напрям визначають як гуманістичний, сутність якого полягає у відмові від маніпулятивного підходу і погляді на особистість як на найвищу соціальну цінність. Згідно з гуманістичним підходом, людина може виявити своєрідність і неповторність власного «Я» лише за умови відповідної організації міжособистісних стосунків.

Зазначені напрями відбивають різні реальні іпостасі розвитку особистості, і тому надати пріоритет будь-якому з них дуже важко. Інтегрувати вищеназвані підходи до розуміння особистості дозволяє *історика-еволюційний*, в якому антропологічні якості людини і соціально-історичний спосіб життя виступають як передумови і як результат розвитку особистості. В контексті цього підходу рушійною силою розвитку особистості виступає сумісна діяльність, завдяки якій відбувається індивідуалізація особистості. У вітчизняній психології ця теорія отримала назву *теорії діяльності* (Л. Виготський, А. Леонтьєв).

Теорія «дзеркального «Я» стала однією з перших в цьому напрямку (Дж. Мід, У. Джемс, Ч. Кулі). Особистість розглядається як функція, похідна від цілковито соціально зумовленого «Я» людини. Стрижнем її є самосвідомість як наслідок соціальної взаємодії, під час якої індивід навчається дивитись на себе як на об'єкт очима інших людей.

Таким чином, особистість трактується як об'єктивна якість, що набуває людина в процесі соціального життя.

За цією теорією у кожного стільки соціальних «Я», скільки існує осіб та груп, думка яких його хвилює. Справжня соціальність полягає в умінні відокремлювати себе від групи та усвідомлювати своє «Я» з урахуванням думки інших щодо себе. Інші - це ті «дзеркала», в яких формується образ «Я» людини. Дзеркальне зображення складається з трьох елементів:

- 1) уявлення про те, «яким я здаюся іншій людині»;
- 2) «як цей інший оцінює мій образ»;
- 3) впливаюче з перших двох уявлень особливе почуття «Я» (гордості чи приниження).

Дзеркальне «Я» (looking glass self) є синтезом соціального та індивідуального в людині, гарантом і одночасно результатом його інтеракції (з англ. interaction взаємодія) з соціальним середовищем. Формування «Я» проходить три стадії: прийняття ролі іншого, прийняття ролі інших, прийняття ролі «узагальненого іншого». Суспільство постає перед людиною у вигляді соціальних аспектів її власної особистості. Згідно з цією концепцією воно практично не існує за межами свідомості індивіда. Суб'єктивізм обмежує значення цієї теорії, бо вона мовби проголошує не суспільство як об'єктивний чинник, що формує особистість, а сама особистість формується через ті уявлення, що склалися в неї про суспільну думку і оцінку її поведінки.

Рольова теорія.

Концепції особистості фрейдистського напрямку.

Оскільки вимоги до «Его» з боку «Ід», «супер-Его» та зовнішньої реальності (до якої індивід мусить пристосуватись) несумісні, він неминує перебуває в ситуації конфлікту. Це створює нестерпну напругу. Рятуються індивід за допомогою «захисних механізмів» - витиснення, раціоналізації, сублімації, регресії. Важлива роль у

формуванні мотивації належить ди-тинству, яке нібито однозначно визначає характер і установки дорослої людини.

Завдання психотерапії полягає у виявленні травмуючих переживань та звільненні від них особистості шляхом катарсису (з грецьк. *katarsis* – очищення), усвідомлення витиснутих потягів, розуміння причин невротичних симптомів. Для цього використовується аналіз снів, метод «вільних асоціацій» тощо.

В цілому в цій концепції переважає традиція біологізованого натуралістичного розуміння особистості та соціальних відносин. Разом з тим, психоаналіз в особі З. Фрейда та його послідовників зробив свій внесок у розвиток теорії особистості.

Одним з напрямів неофрейдизму є поєднання екзистенційних та психоаналітичних тенденцій у вивченні особистостей. Видатним представником цього напрямку є В. Франкл. Створена ним теорія логотерапії та екзистенціального аналізу є складною системою філософських, соціологічних, психологічних та медичних поглядів на природу та сутність людини, механізми її розвитку в нормі та патології, на шляхи та засоби корекції аномалії у розвитку особистості. Теорія В. Франкла складає-ться з трьох частин: вчення про потяг до змісту, вчення про сенс життя та вчення про свободу волі.

Потяг до пошуку та реалізації людиною змісту свого життя В. Франкл розглядає як природжену мотиваційну тенденцію, що властива людям і є головною рушійною силою поведінки та розвитку особистості. У другій половині ХХ ст. у людей стало більше вибору, більше можливостей та перспектив, але разом з цим, вважає вчений, люди почали відчувати дефіцит усвідомлення свого існування. Сформоване на цих засадах світосприйняття він назвав трагічним оптимізмом. Оптимізмом, бо це віра в можливості людини, що краще в ній. Трагічним, оскільки часто-густо зло в людині сильніше і вона навіть віддає йому перевагу. Зміст потрібно не просто шукати, але й боротися за нього. Не відкидаючи віри в потенціал, треба зауважити, що людяні індивідууми є і, мабуть, завжди бу-дуть залишатися у меншості. Саме це формує поклик приєднання до останньої.

Щоб жити краще й активно діяти, людина має вірити у сенс, що мають її вчинки. Відсутність сенсу є чинником стану «екзистенціального вакууму» у людини. Саме він є причиною, яка породжує у великій кількості специфічні «ноогенні неврози», що поширились у післявоєнний період.

Необхідною ж умовою психічного здоров'я є певний рівень напруги, що виникає між людиною, з одного боку, і локалізованим у зовнішньому світі об'єктивним змістом, який вона має здійснити, – з другого. Звідси головна теза вчення про потяг до змісту: людина прагне знайти зміст і відчуває фрустрацію (з лат. *frustratio* – омана, марне сподівання, розлад) або вакуум, якщо цей потяг не реалізується.

Вчення про сенс життя говорить, що зміст взагалі може знайти кожен, незалежно від його соціально-статутних ознак, середовища, біопсихічних та віково-статевих відмінностей. Питання про сенс життя ставить не людина, а саме життя перед нею. Зміст має об'єктивний характер. Людина не створює його, а знаходить тобто він є для неї імперативом, що потребує своєї реалізації.

В структурі особистості є так званий «ноетичний вимір», в якому локалізовані змісти. Сенс життя кожної людини є унікальним і неповторним.

Людина може зробити своє життя змістовним: по-перше, тим, що ми на-даємо життю (у значенні нашої творчої роботи); по-друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (переживання цінностей), і по-третє, через позиції, що займаємо відносно долі, яку ми не в змозі змінити. Зміст завжди має конкретний характер і змінюється від особистості до особистості, від ситуації до ситуації. У пошуку сенсу життя людині допомагає совість.

Сприйняття змісту – це усвідомлення того, що можливо зробити стосовно даної ситуації.

Зміст потрібно не тільки знайти, але й здійснити бо втілюючи сенс свого життя, людина творить себе, самоактуалізується. Сама ж людина до останнього подиху перебуває у невідомості стосовно того, чи поталанило їй справді здійснити сенс свого життя. Окрім сенсу життя є ще сенс самої особистості, який полягає в орієнтації на суспільство.

Завдяки цьому сенс індивіда трансцендує себе, тобто, саме суспільство робить життя людини змістовним, а сенс її життя полягає у зовнішній спрямованості. І навпаки, сенс суспільства конструюється існуванням особистостей.

Отже, основна теза вчення про сенс життя: життя людини не може бути позбавлене сенсу ні за яких обставин; сенс життя може завжди бути віднайдений.

Головна теза третього вчення - вчення про свободу волі - проголошує: людина вільна віднайти та реалізувати сенс життя, навіть коли її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Визнаючи детермінованість людської поведінки, Франкл підкреслював, що людина може бути вільною від своїх потягів, бо має можливість сказати їм «ні», прийняти або відхилити їх, бо саме вона дає дозвіл на детермінованість своєї поведінки тими чи іншими нормами та цінностями. Незалежність від спадковості виявляється в ставленні до неї як до матеріалу, з якого людина може створювати те, що їй потрібно. Організм - це засіб реалізації особистістю своїх цілей. Ана-логічно пов'язані людина та характер. В залежності від особистості характер може змінюватись або ні.

Людина не залежить і від зовнішніх обставин, бо має змогу зайняти ту чи іншу позицію щодо них. Завдяки двом якостям - здатності до самотрансценденції та самоусунення - людина є самодетермінуючою істотою. Механізм цієї самодетермінації належить до ноетичного виміру.

Цікавим симбіозом є концепція фрейд-марксизму, яка набула найбільш закінченого вигляду в Е. Фромма (1900-1980). Особистість він розглядає як соціальну істоту, але вважає, що біологічні особливості індивіда значно впливають на соціальні характеристики особистості. Він зробив спробу поєднання марксизму та фрейдизму в поясненні взаємовідносин особистості та суспільства. Оскільки засвоєні особистістю соціальні норми поведінки часом суперечать особистим потребам і потягам, то вони «витісняються» у підсвідомість. Саме в цьому і полягає конфлікт суспільства і особистості.

Це впливає з того, що за своїми фізіологічними функціями люди належать до світу тварин, існування яких визначається інстинктами і гармонією з природою. Разом з тим людина вже відокремлена від тваринного світу. Ця «роздвоєність» є сутністю психологічно забарвленого екзистенційного протиріччя, якого людина ніколи не позбудеться.

За душу людини постійно ведуть боротьбу два принципи - принцип во-лодіння та принцип буття. Тенденція «мати» врешті-решт здобуває силу в біологічному факторі, у прагненні самозбереження. Тенденція «бути» - означає віддавати, жертвувати собою - набуває силу в специфічних умовах людського існування.

Процес соціалізації починається, коли індивід виявляє себе і своє підношення до людей через форми людських відносин. Оскільки глибин-ною людською потребою є потреба у спілкуванні, то саме розвиток його форм призводить до формування суспільного характеру, тобто стабільної та чітко вираженої системи орієнтацій. Відповідно до п'яти способів соціалізації (мазохізм, садизм, деструктивізм, конформізм та любов) виникають способи адаптації до соціуму - рецептивний, експлуатуючий, на-копичувальний, ринковий, продуктивний.

Диспозиційна теорія саморегуляції соціальної поведінки особистості.

Дана теорія дозволяє виявити зв'язок між соціологічним і соціально-психологічним підходами до вивчення соціальної поведінки особистості.

Основні її принципи були викладені російським соціологом В. Ядовим. Що ж таке «диспозиція особистості»? Диспозиція (з лат. *dispositio* - розташування) особистості це система чи комплекс схильностей особистості до певного сприйняття умов діяльності і певної поведінки в цих умовах.

Існує три рівні диспозицій особистості. Найвищий рівень - це концепція життя та ціннісні орієнтації, загальна спрямованість інтересів особистості. Диспозиції середнього рівня охоплюють узагальнені установки на типові соціальні об'єкти та ситуації.

Нижчий рівень – це ситуаційні установки як схильність до сприйняття та поведінки заданих конкретних умов у даному предметному та соціальному середовищі. Найвищі диспозиції активно впливають на нижчі. Останні мають відносну самостійність, що забезпечує адаптацію особистості до змінних умов діяльності при збереженні усталених вищих диспозицій. Ця ієрархічна організованість системи диспозицій особистості є продуктом попереднього досвіду, в якому фіксуються звичні засоби звичних потреб особистості у звичних соціальних умовах. Механізм дії різних диспозицій такий: найвищі регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки, інші поведінку в тій чи іншій сфері діяльності, спрямованість вчинків стосовно певних соціальних об'єктів та ситуацій. Роль ведучої диспозиції приймає на себе та (чи ті), яка найбільш повно відповідає даним умовам діяльності та її меті в даному «масштабі», тобто адекватна їм.

Таким чином, ця концепція характеризує соціальну поведінку людини в залежності від стану її готовності до певного способу дій.

Ця готовність пов'язана з соціальними умовами попередньої діяльності, в яких формуються схильність до реалізації певних потреб у певних умовах.

Література

Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / Боришевський Мирослав Йосипович. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.

Запитання і завдання до практичного заняття

1. Визначення поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
2. Характеристика структури особистості.
3. Основні соціологічні теорії особистості.
4. Визначення взаємозв'язку між соціальним та індивідуальним у людині.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Характеристика соціально-історичного типу особистості.

2. Визначення індивідуальності особистості.
3. Характеристика теорії потреб особистості за А. Маслоу.

Контрольні завдання

1. Охарактеризувати погляди науковців на особистість.
2. Вказати, яке значення для наук про людину має типологія особистості.
3. Розкрити характеристику соціальної типології особистості.
4. Розкрити характеристику підходів до визначення структури особистості.

1.2. Процес соціалізації як соціально-педагогічний феномен

1.3. Світоглядні концепції соціалізації особистості

Концепція соціалізації А. В. Петрівського

А.В. Петрівський розглядає процес соціального розвитку людини як діалектичну єдність переривчастої і безперервності. Перша тенденція відбиває якісні зміни, що породжуються особливостями включення особистості в нові соціально-історичні умови, а друга — закономірності розвитку у рамках цієї референтної спільності. Відповідно і пропонується ним концепція об'єднує дві моделі, перша з яких описує фази розвитку особистості при вході до нової референтної групи, а друга — періоди вікового розвитку особистості.

А.В. Петрівський підкреслює, що у більшості випадків перехід на новий етап розвитку особистості не визначається внутрішніми психологічними закономірностями (вони тільки забезпечують готовність до цього переходу), а детермінований ззовні

соціальними причинами — навіть в тих випадках, коли вступ в новий етап розвитку не означає входу до нової групи, а є подальшим розвитком особистості в групі, що розвивається.

Розвиток особистості може розуміти в обох випадках як закономірна зміна фаз адаптації, індивідуалізації і інтеграції. Проходження макрофаз описує життєвий шлях людини : дитинство (адаптація), отрочество (індивідуалізація) і юність (інтеграція). Зміна мікрофаз характеризує розвиток усередині кожного з вікових періодів.

Будь-який період починається *фазою адаптації*, яка є засвоєнням діючих в спільності норм і оволодінням відповідними формами і засобами діяльності.

Фаза індивідуалізації викликається протиріччям між досягнутим результатом адаптації і потребою в максимальній реалізації своїх індивідуальних особливостей.

Фаза інтеграції викликається протиріччям між цією потребою особистості і прагненням групи прийняти тільки частину її індивідуальних особливостей. Це

протиріччя у разі успішної соціалізації вирішується як інтеграція особистості і групи. Ця фаза завершує віковий період і одночасно готує перехід до наступного.

А. В. Петрівський вважає, що якщо перехід до нового періоду не підготовлений усередині попереднього успішним протіканням фази інтеграції, то на рубежі між будь-якими віковими періодами складаються умови для кризи розвитку особистості, адаптація в новій групі стає скрутною. Згідно цієї концепції виділені закономірності характеризують і розвиток особистості як результат входу до нової групи (у будь-якому віці), і власне вікові особливості соціального розвитку особистості.

Концепція соціалізації особистості А.В. Петрівського

В процесі соціалізації особа виступає як суб'єкт і об'єкт громадських стосунків. А.В. Петрівський виділяє три стадії розвитку особистості в процесі соціалізації: адаптацію, індивідуалізацію і інтеграцію.

На стадії адаптації, яка зазвичай співпадає з періодом дитинства, людина виступає як об'єкт громадських стосунків, на якого спрямована величезна кількість зусиль батьків, вихователів, учителів і інших людей, що оточують дитину і знаходяться в тій або іншій мірі близькості до нього. На цій стадії відбувається входження у світ людей : оволодіння деякими знаковими системами, створеними людством, елементарними нормами і правилами поведінки, соціальними ролями; засвоєння простих форм діяльності. Людина, власне, навчається бути особою.

Дитина, що не пройшла стадію адаптації і не засвоїла основ соціального життя, практично не може бути навчений цьому згодом, на відміну від дорослої людини, яка, навіть провівши багато часу наодинці, залишається людиною як особою, легко повертається до людей і відтворює свої соціальні звички, пов'язані з культурою того суспільства, де він виріс. Стадія адаптації в процесі соціалізації є дуже важливою, оскільки сензитивні періоди дитинства необратимі.

На стадії індивідуалізації відбувається деяке відособлення індивіда, викликане потребою персоналізації. Тут особа - суб'єкт громадських стосунків. Людина, що вже засвоїла певні культурні норми суспільства, здатна виявити себе як унікальна індивідуальність, створюючи щось нове, неповторне, то, в чому, власне, і проявляється його особа. Якщо на першій стадії найбільш важливим було засвоєння, то на другій - відтворення, причому в індивідуальних і неповторних формах. Індивідуалізація багато в чому визначається протиріччям, яке існує між досягнутим результатом адаптації і потребою в максимальній реалізації своїх індивідуальних особливостей.

Інтеграція - третя стадія розвитку людини в процесі його соціалізації. Вона припускає досягнення певного балансу між людиною і суспільством, інтеграцію суб'єкт-об'єктних стосунків особистості з соціумом. Людина, нарешті, знаходить той оптимальний варіант життєдіяльності, який сприяє процесу його самореалізації в суспільстві, а також прийняттю ним його норм, що міняються. Цей процес дуже складний, оскільки сучасне суспільство характеризується багатьма суперечливими тенденціями у своєму розвитку. Проте існують

оптимальні способи життєдіяльності, які найбільшою мірою сприяють адаптації конкретної людини.

Таким чином, в процесі соціалізації здійснюється динаміка пасивно-активної позиції індивіда. Пасивною - коли він засвоює норми і служить об'єктом соціальних відношень; активною - коли він відтворює соціальний досвід і виступає як суб'єкт соціальних стосунків; активно-пасивною - коли він здатний інтегрувати суб'єкт-об'єктні стосунки.

Цей потрійний цикл може повторюватися упродовж життя багато разів.

Етапи соціалізації в концепції " А. В. Петрівського

Згідно А. В. Петрівському соціальна ситуація розвитку, або ширше - соціальне середовище, може бути стабільною або такою, що змінюється, що означає відносну стабільність і зміни в тій соціальній спільності, в якій знаходиться дитина, людина.

Входження дитини як соціальної істоти в життя цієї общини припускає проходження трьох фаз : адаптації до діючих в цій спільності норм, форм взаємодії, діяльності; індивідуалізації як задоволення «потреби індивіда в максимальній персоналізації» і інтеграції особі в цій спільності.

Якщо індивідуалізація характеризується «пошуком засобів і способів для позначення своєї індивідуальності», з тим щоб зняти протиріччя між цим прагненням і результатом адаптації (став такий же, як усе в спільності«), то інтеграція »детермінується протиріччями між прагненням суб'єкта бути ідеально представленим своїми особливостями і значущими для нього відмінностями в спільності і потребою спільності прийняти, схвалити і культивувати лише ті демонстровані їм індивідуальні особливості, які їй імпонують, відповідають її цінностям, що склалося на попередній фазі, сприяють успіху спільної діяльності» (Петрівський А. В.). Спільна діяльність, здійснювана у рамках провідної діяльності, заданою »конкретною соціальною ситуацією розвитку, в якій здійснюється його (дитини) життя«, є однією з основних умов розвитку особистості у будь-якій соціальній ситуації.

Етапи соціалізації в концепції А. В. Петрівського

А.В. Петрівський розглядає розвиток особистості як процес інтеграції в різних соціальних групах.

Становлення особистості визначається особливостями взаємин дитини з членами референтної групи. Референтна група найбільш значуща для дитини в порівнянні з іншими, він приймає саме її цінності, моральні норми і форми поведінки. На кожному віковому етапі він включається в нову соціальну групу, яка стає для нього референтною. Спочатку це сім'я, потім група дитячого саду, шкільний клас і неформальні підліткові об'єднання. Для будь-якої такої групи характерні своя діяльність (чи набір діяльностей) і особливий стиль спілкування. Якраз «деятельно-опосередованні» взаємини дитини з групою і впливають на формування його особистості.

Коли дитина входить до нової стабільної групи, він передусім пристосовується до неї – засвоює діючі там норми, опановує форми і засоби діяльності, якими володіють інші її члени. Йому необхідно бути таким, як усе. Це перша фаза становлення особистості в соціальній групі – фаза адаптації. Вона припускає втрату дитиною своїх індивідуальних рис. Протиріччя, що загострюється, між досягнутим результатом адаптації – тим, що він став таким, як усе в групі, – і незадоволеною потребою дитини в максимальному прояві своїх індивідуальних особливостей, породжує другу фазу – індивідуалізацію. Дитина починає шукати способи вираження своєї індивідуальності в групі. Третя фаза полягає в тому, що відбувається інтеграція особистості в групі : дитина зберігає лише ті свої індивідуальні риси, які відповідають потребам групового розвитку і власної потреби зробити значущий «внесок» в життя групи, а група в якійсь мірі міняє свої норми, сприйнявши цінних для її розвитку риси осіб.

Кожна фаза розвитку особистості в групі має свої специфічні труднощі. Якщо дитині не вдається здолати труднощі адаптації, у нього можуть з'явитися такі особові якості, як конформність, безініціативність, боязкість, невпевненість в собі. Якщо не долаються труднощі другої фази і група відкидає індивідуальні риси дитини, це може привести до розвитку негативізму, агресивності, підозрливості, неадекватно завищеної самооцінки. Дезінтеграція в групі призводить або до того, що дитина з групи витісняється, або до його ізоляції в групі, з якої він не може вийти. Навпаки, успішна інтеграція дитини в групі високого рівня розвитку – колективі – сприяє формуванню у нього колективізму як властивості особистості.

Дитина може входити в просоціальну і асоціальну групи. У останньому випадку у нього розвиваються відповідні асоціальні риси. На мал. 1 показані лінії двох варіантів розвитку, можливих на кожному віковому етапі.

Дитина на своєму життєвому шляху включається в групи, різні за своїми соціально-психологічними характеристиками. Він може одночасно входити в різні групи, прийнятий в одній референтній групі, він виявляється знехтуваним в іншій. Недостатня стабільність соціального середовища ускладнює процес розвитку особистості. Проте в різні вікові періоди дитина послідовно входить в різні соціальні групи і ситуація успішної або неуспіху адаптації, індивідуалізації і інтеграції багаторазово повторюються. В результаті складається відносно стійка структура особистості.

На кожному віковому етапі, в певному соціальному середовищі дитина проходить три фази у своєму особовому розвитку (мал. 1).

Мал. 1. Періодизація розвитку особистості (по А.В. Петрівському)

Якщо в якомусь періоді не пройшла успішно фаза інтеграції, на наступному ступені буде ускладнена адаптація. Так утворюються умови для кризи розвитку особистості.

У періодизації А.В. Петрівського виділяються періоди раннього дитинства, дитсадівського дитинства, молодшого шкільного віку, середнього шкільного віку і старшого шкільного віку. Перші три періоди утворюють епоху дитинства, в якій процес адаптації переважає над процесом індивідуалізації. Для епохи отрочтва (періоду середнього шкільного віку) характерне домінування процесу індивідуалізації над процесом адаптації, для епохи юності (період старшого шкільного віку) – домінування процесу інтеграції над процесом індивідуалізації.

Таким чином, згідно А.В. Петрівському, дитинство – це в основному пристосування дитини до соціального середовища, отрочтво – прояв своєї індивідуальності. У юності повинна статися інтеграція в суспільстві.

Социогенетический підхід в концепції Э. Эриксона

Основний зміст социогенетического підходу найяскравіше представлений в концепції Э. Эриксона. У ній кожна стадія розвитку (всього вісім стадій) визначається тією кризовою ситуацією, яка має бути дозволена з метою подальшого безперешкодного процесу розвитку. На його думку, розвиток особистості обумовлений результатами подолання кризи (конфлікту), що виникає у вузлових точках процесу розвитку.

Основним завданням **першої стадії** є встановлення довіри дитини до зовнішнього світу; наявність почуття довіри є основою формування позитивного самовідчуття. Дитина при цьому дізнається, чи може він покласти на дорослих, чи здатні вони піклуватися про нього, любити його, підтримувати позитивні емоції. Якщо цього немає, дитина не зможе опановувати нові види діяльності.

Якщо ж дитина переживає позитивні відчуття, то світ виступає для нього несуперечливим і передбачуваним.

Завдання **другої стадії** – дати дитині відчути себе самотійним. Для цієї стадії характерне протиріччя між тривалою залежністю дитини і автономією, що розвивається у нього. Дитина починає усвідомлювати себе активно діючою істотою. Він поступово переходить від стану повної залежності від дорослих до відносної самотійності. Якщо ж дитина стикається з несхваленням своєї поведінки, заборонами, негативним до нього відношенням, у нього з'являються сумніви в самій можливості що-небудь зробити самотійно.

Третя стадія починається з розгортання конфлікту між ініціативою і відчуттям провини. У дитини на початку цієї стадії з'являються перші уявлення про те, якою людиною він може стати. У зв'язку з цим він ставить перед собою певні завдання і намагається їх вирішити. Для третьої стадії характерна енергійна і наполеглива пізнавальна діяльність. Дитина дуже допитлива. У нього розвивається почуття упевненості в собі і у своїх можливостях, ще і тому, що він вже уміє ходити, бігати, говорити, може осмислювати те, що відбувається. Тому така важлива нормальна і адекватна реакція, підтримка батьками і іншими дорослими такої дослідницької поведінки дитини. Головна небезпека – ця поява у дитини відчуття провини за досконалі їм дії.

Четверта стадія доводиться на перші шкільні роки (6-12 років). На цій стадії дитина психологічно готова до освоєння дій, які виконують батьки, але для того, щоб отримати фізичну можливість виконувати їх самому, він повинен працювати. Таким чином, на цьому етапі дитина здійснює різноманітну продуктивну діяльність, в результаті якої у нього складається почуття працьовитості і здатність до самовираження. Якщо у нього постійно щось не виходить, то упевненість в собі падає, розвивається почуття неповноцінності.

Основна трудність **п'ятої стадії** полягає в конфлікті між почуттям ідентичності, що формується, і ролевою невизначеністю. Головне завдання підліткового періоду, на який доводиться ця стадія, – пошук відповіді на питання «Хто я»? і «Який мій подальший шлях»? Небезпека, якої повинен уникнути підліток, – це розмивання почуття «Я». При цьому підліток може уникати занадто тісних міжособових контактів, виявитися нездатним будувати плани на майбутнє або знайти в собі сили і зосередитися на чому-небудь, а може з головою піти в роботу, нехтуючи усім іншим. Сформувавши ідентичність – означає навчитися вірно ідентифікувати себе з дорослими.

Основним конфліктом **шостої стадії** розвитку, ранній дорослості, що доводиться на період, Е. Еріксон рахував конфлікт між близькістю і ізоляцією. При цьому під близькістю розуміється не лише і навіть не стільки сексуальна близькість. Близькість по Еріксону – це здатність людини віддати частину себе іншій людині, не боячись втратити при цьому власну ідентичність, тобто не боячись втратити своє «Я», розчинити його в «Я» іншої людини.

Завдання **сьомої стадії** – в розвитку у себе цілеспрямованості, яка робить життя продуктивним. Це можливо за умови вдалого дозволу попередніх конфліктів. Цілеспрямована людина здатна безконфліктно направляти свою енергію на рішення соціальних проблем, він може приділяти більше уваги і

надавати допомогу іншим людям. Невдачі при вирішенні попередніх конфліктів можуть призводити до зайвої поглиненості самим собою, зосередженню на неодмінному задоволенні своїх особистих психологічних потреб, що, безумовно, веде до регресу в розвитку особистості.

У узагальненому виді етапи розвитку представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Стадії розвитку особистості по Е. Еріксону

Стадія розвитку	Область соціальних стосунків	Полярні якості особистості	Результат прогресивного розвитку
1. Дитинство (0 – 1)	Мати або заміщаюче її обличчя	Довіра до світу – недовіра до світу	Енергія і життєва радість
2. Раннє дитинство (1 – 3)	Батьки	Самостійність – сором, сумніви	Незалежність
3. Дитинство (3 – 6)	Батьки, брати і сестри	Ініціатива – пасивність, провина	Цілеспрямованість
4. Шкільний вік (6 – 12)	Школа, сусіди	Компетентність – неповноцінність	Оволодіння знаннями і вміннями
5. Отоцтво і юність (12 – 20)	Групи однолітків	Ідентичність особистості – невизнання	Самовизначення, відданість і вірність
6. Рання зрілість (20 – 45)	Друзі, кохані	Близькість – ізоляція	Співпраця, любов
7. Середній вік (45 – 65)	Професія, рідний будинок	Продуктивність – застій	Творчість і турботи
8. Пізня зрілість (після 65)	Людство, ближні	Цілісність особистості – відчай	Мудрість

На завершальному етапі (**восьма стадія**) свого життя люди зазвичай ретроспективно переглядають своє життя, по-новому оцінюють її. Людина випробовує задоволення, якщо, на його думку, вона була наповнена сенсом. Він приймає своє життя, вважаючи, що вона була прожита не даремно, що йому вдалося повністю реалізувати себе. Чи навпаки, він відкидає її, у нього виникає почуття відчаю через те, що життя здається йому чергою упущених можливостей і марної витрати сил.

Концепція соціалізації Дж. До. Коулмена

Ця концепція з'явилася в результаті спроби розібратися в протиріччях оцінок процесу дорослішання підлітків між «класичними» концепціями і емпіричними дослідженнями. Представники «класичного» напрямку (С. Хол, А. Фрейд, Э. Эриксон і багато інших) розглядали підлітковий вік як період «нормативної кризи». Проте емпіричні дослідження (А. Бандура, Д. Оффер, Ф. Элкін та ін.) не підтверджували цю точку зору, показуючи, що більшість підлітків минуть цей вік без яких-небудь патогенних або криміногенних проявів і наслідків. Дж. К. Коулмен розробив *«фокальну теорію» дорослішання*, в якій спробував показати, чому в реальності, незважаючи на глибокі психофізіологічні зміни, у підлітків зберігається відносна стабільність і мінімальна внутрішня напруженість.

На думку Дж. К. Коулмена, більшість підлітків в цілому благополучно минуть період дорослішання, тому що в кожен конкретний період часу конкретний підліток має справу з однією найбільш значущою для нього, такою, що «увійшла до фокусу» його уваги (звідси і назва теорії), проблемою і дозволяючи її стикається з черговою.

Так, наприклад, за даними Дж. К. Коулмена, проблема конфліктних стосунків з батьками стає актуальною для більш ніж 60 % англійських підлітків лише до 17 років. В той же час проблема стосунків з однолітками, боязнь бути відторгнутим групою однолітків «входить у фокус» майже у 60 % до 15 років. А тривожність з приводу гетеросексуальних отноше-ний, будучи у фокусі 40% підлітків в 11 років, стабільно знижується з віком і до 17 років залишається значущою лише приблизно для 10 %. З цього виходить, що різні відхилення можуть виникати у тих підлітків, хто, з тих або інших причин, має справу одночасно не з одним, а з декількома «сплесками» проблем. І таких, за даними Коулмена, серед англійських підлітків меншість (лише близько 20 % по-справжньому «важкі», але стільки ж важких, вважає він, і серед дорослих англійців).

Дж. До. Коулмен вважає необхідним відмовитися від стереотипного відношення до підліткового віку як до спочатку патогенного і криміногенного періоду в житті людини. Певні негативні сторони поведінки підлітків, а також та їх незначна частина, для якої характерна ця поведінка, на його думку, викликають неадекватно пильний інтерес у засобів масової інформації, що надають гласності найчастіше матеріали саме такого роду. Завдяки цьому в очах дорослих поведінка меншості стає загальною характеристикою усіх підлітків, тобто вільно або мимоволі формується деякий «соціо-нормативний канон» поведінки, що має антисоціальну спрямованість.

Таким чином, концепція Дж. До. Коулмена підкреслює зв'язок процесу соціалізації підлітка з динамікою його внутрішнього психічного стану на тих або інших етапах дорослішання.

Концепція соціалізації І.Таллмена

Предмет інтересу американця І. Таллмена - механізм сімейної соціалізації в умовах нестабільного соціокультурного середовища. Вважаючи, що зміст,

якість і результат соціалізації підлітка багато в чому визначаються умовами общини, в якій живе його сім'я, він поклав в основу своєї теорії наступне твердження: чим краще людина вчиться вирішувати проблеми у власному оточенні, будучи підлітком, тим краще він здатний переживати стрімкі зміни, непередбачуваність світу, коли стає дорослим.

У загальному вигляді теорія може бути представлена таким чином: умови общини опосередкований, через сім'ю, чинять вплив на процес соціалізації, яка здійснюється тоді, коли батьки і діти включаються в дозвіл проблем. Результатом цього впливу стає здатність підлітків вирішувати проблеми у власному соціальному оточенні.

Дослідження показало, що активніше включаються в рішення проблем підлітки в тих сім'ях, яких влаштовує життя їх общини, а зміни, що відбуваються в цьому житті, йдуть у бажаному для них напрямі.

До певної міри І. Таллмену і його колегам вдалося встановити наявність залежності (іноді прямо пропорційною) між різноманітністю ролевого вибору і об'ємом доступній інформації для сім'ї в общині, з одного боку, і, з іншого боку, мірою терпимості сім'ї до протилежних точок зору і до невизначеності ситуації.

Особливий інтерес представляє наступний виявлений в цьому дослідженні **феномен**: у підлітків, що «входять» в суспільство, що модернізується, переважає орієнтація на досягнення особистого успіху на шкоду міжособовим стосункам. Вивчені мексиканські підлітки з селянських сімей виявилися досить вільними від впливу традицій, від сімейних привязанностей. Для цих хлопців, що переслідували, як правило, матеріальні цілі, типовою стратегією було відкрите і явне використання усіх можливостей для поліпшення власного положення, просування вгору по соціальних сходах. При цьому, на відміну від американських однолітків, заради віддаленої перспективи вони були готові жертвувати задоволенням частини актуальних потреб.

Аналіз концепції І. Таллмена дозволяє зрозуміти, що процес соціалізації в первинних соціальних об'єднаннях (сім'ї та ін.) не лише випробовує на собі вплив різних змін в суспільстві, але і сам здатний в якійсь мірі їх стимулювати.

Концепція соціалізації У. Бронфенбреннера

На відміну від «фокальної теорії» Дж. До. Коулмена, що розглядає соціалізацію крізь призму індивідуально-особових змін, і теорії І.Таллмена, що тяжіє до аналізу соціальних процесів, американський педагог У. Бронфенбреннер концентрує увагу в запропонованій їм концепції соціалізації на, умовно кажучи, зв'язки між *Я* і *Ми* і на способах її вдосконалення. Свою концепцію він назвав **екологією людського розвитку**. Екологія людського розвитку означає наукове дослідження прогресивної взаємної акомодатії між активною, зростаючою людською істотою і властивостями безпосередніх умов, в яких живе особа, що розвивається, що змінюються. Причому цей процес залежить від стосунків між усіма цими умовами і від загальніших соціальних контекстів, в які поміщені ці умови.

Розвиток дитини здійснюється не шляхом односторонньої дії на нього об'єктивних умов або навпаки, а в результаті їх постійної взаємодії. Відповідно розширюється і поняття екологічного середовища, яке з'являється у вигляді системи концентричних структур мікро-, мезо -, екзо- і макросистем. Що розуміється під кожною з них?

Мікросистема — це структура діяльності, ролей і міжособових стосунків, що переживаються людиною, що розвивається, в цьому конкретному оточенні, з його характерними фізичними і матеріальними властивостями. Мезосистема — це структура взаємин двох або більше за середовища, в яких людина, що розвивається, активно бере (наприклад, для дитини це відношення між його будинком, школою і сусідською групою однолітків, а для дорослого — між сім'єю, роботою і громадською діяльністю) участь. Екзосистема має на увазі одну або декілька середовищ, що не залучають людину, що розвивається, в якості активного учасника, але де відбуваються події, які впливають на те, що відбувається в середовищі, або випробовують дію того, що відбувається в середовищі, що включає людину (для дитини це може бути місце роботи його батьків або круг їх сімейних друзів), що розвивається. Макросистема означає постійність форми і змісту систем нижчого порядку (мікро-, мезо-, екзо-), які існують або можуть існувати на рівні культури як цілого разом з системами вірувань або ідеологією, що лежать в основі такої постійності.

Концепція соціалізації І. С. Кона

Одним з найперших, але при цьому найбільш послідовних і глибоких теоретиків соціалізації у вітчизняній науці являється І. С. Кон. У своїх роботах «Соціологія особистості» (1967), «Психологія старшокласника» (1980), «НТР і проблеми соціалізації молоді» (1987), «Дитина і суспільство» (1988), а також в статтях, присвячених соціалізації, в «Великій радянській енциклопедії» (1976) і в «Філософському енциклопедичному словнику» (1989) він викладає власне бачення проблеми.

Погляд І. С. Кона на соціалізацію відрізняє, *по-перше*, виділення в її процесі стихійного і організованого (виховання) компонентів; і

по-друге, незмінне акцентування активної позиції людини в ході соціалізації.

Розглядаючи дитинство і як особливу субкультуру суспільства, і як елемент людської культури в цілому, І. С. Кон трактує соціалізацію дітей як «спосіб існування і трансмісії культури». У цьому складному процесі він виділяє:

1) декілька відносно самостійних аспектів, а саме: *суб'єктивний* (від кого і кому здійснюється трансмісія культури);

об'єктивний (що саме — знання, навички, цінності, установки — передається); *процесуальний* (шляхи, способи передання);

інституціональний (за допомогою яких спеціалізованих соціальних інститутів здійснюється трансмісія);

2) декілька історичних етапів, а саме:

етап розвитку культури, на якому соціалізація дітей здійснюється спільними зусиллями усієї общини, і «підготовка до життя» не відокремлена від практичної участі в ній;

етап розвитку культури, на якому найважливішим інститутом соціалізації стає велика сім'я;

- етап урбанізації і індустріалізації, на якому неухильно зростає значення суспільно-державних інститутів соціалізації.

Зроблене І. С. Коном на величезному етнографічному матеріалі порівняно-історичне дослідження еволюції змісту і методів соціалізації дітей у різних народів світу дозволило йому виділити в цьому процесі ряд загальних закономірностей :

- *у міру збагачення культури обсяг передаваних з покоління в покоління знань, умінь і навичок збільшується, а самі форми їх передачі усе більш диференціюються і спеціалізуються;*

- *ускладнення системи соціалізації, поглиблення її варіативної роблять її усе менш керованою, усе більш проблематичною, що супроводжується все більшим розузгодженням цілей, засобів і результатів організованої соціалізації (виховання) і породжує зростаюче невдоволення старших поколінь «невихованістю» молодших;*

- *прискорення темпів культурного оновлення в епоху науково-технічної революції і політичної конвергенції актуалізувало проблему інновацій в культурі і перетворило процес передачі культурних цінностей на виборчий, селективний, усе більш залежний від індивідуального вибору його учасників. Звідси — соціалізація тим успішніше, чим активніше участь індивіда в творческо-преобразовательной громадській діяльності.*

Обґрунтоване в концептуальних побудовах І. С. Кона положення про історичну еволюцію процесу соціалізації у бік його усе більш вираженою суб'єкт-суб'єктності природно перекликається з обґрунтованою в його роботах тезою про розвиток суб'єктності по ходу соціалізації в онтогенезі. **Ідея про те, що індивідуальність — не передумова соціалізації, а її результат вінчає його концепцію, вигідно відрізняючи її від різних теорій соціалізації як прогресуючої конформності.**

Концепція соціалізації Г. М. Андреевой

Г. М. Андреева визначає соціалізацію як *двосторонній процес* :

з одного боку, це засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків;

З іншої — процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище. Зміст процесу соціалізації — процес становлення особистості, що починається з перших хвилин життя людини, яка протікає в трьох сферах : діяльності, спілкування, самосвідомості. Процес соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін цих трьох сфер.

На кожному етапі соціалізації виникає «сплав» засвоєння соціального досвіду і відтворення його. Г. М. Андреева виділяє три основні стадії соціалізації : *дотрудову, трудову і послетрудову*. На всіх стадіях дія суспільства на особу здійснюється або безпосередньо, або через групу. Суспільство і група передають особі, що стає, деяку систему норм і цінностей за допомогою певної системи знаків.

Ті конкретні групи, в яких особа залучається до систем норм і цінностей і які виступають своєрідними трансляторами соціального досвіду, Г. М. Андреева називає *інститутами соціалізації*. На дотрудовій стадії такими є сім'я, дошкільні дитячі установи, школа, для частини людей — внз. Найважливішим інститутом соціалізації на трудовій стадії вона рахує трудовий колектив. Що ж до питання про інститути соціалізації на послетрудовій стадії, то він, на думку Г. М. Андреевой, залишається відкритим і вимагає спеціального вивчення. Вона підкреслює, що інститути соціалізації, здійснюючи свою дію на особу, як би стикаються з системою дії, яка задається великою соціальною групою, зокрема через традиції, звичаї, звички, спосіб життя. Від того, який буде той рівнодійний, яка складеться з систем таких дій, залежить конкретний результат соціалізації.

У зв'язку з цим Г. М. Андреева відмічає, що проблема соціалізації при подальшому розвитку досліджень повинна з'явитися як своєрідна сполучна ланка у вивченні співвідносної ролі малих і великих груп в розвитку особистості.

Концепція соціалізації В. С. Мухіної

У роботах В. Мухіної проблема соціалізації розглядається у рамках концепції феноменології розвитку і буття особистості, згідно якої індивідуальне буття людини визначається одночасно і як соціальна одиниця, і як унікальна особа. Розвиток особистості розглядається в процесі соціалізації через діалектичну єдність зовнішніх умов, передумов і внутрішньої позиції людини, що виникає в онтогенезі.

Під зовнішніми умовами психічного розвитку розуміються історично обумовлені реальності існування людини, яке розділяється на :

- 1) реальність предметного світу;
- 2) реальність образно-знакових систем;
- 3) реальність соціального простору;
- 4) природну реальність.

Під попередніми умовами розвитку психіки розглядаються біологічні передумови, взаємодія біологічного і соціального чинників, соціальне спадкоємство, соціальні умови і вік.

Формування внутрішньої позиції відбувається через становлення особових сенсів, на основі чого людина будує свій світогляд і здійснюється становлення індивідуального буття особистості.

Особу по своїй феноменології припускає розвиток, який виникає через стосунки з іншими людьми, через привласнення матеріальної і духовної культури людства. Особа розвивається одночасно і як родовий індивід, і як індивідуальність, удосконалюючись і удосконалюючи свій дух. Таким чином,

особа розуміється і як соціальне в нас (буття громадських стосунків), і як індивідуальне в нас (індивідуальне буття громадських стосунків).

Особливості розвитку внутрішньої позиції в процесі соціалізації особистості залежно від особливостей соціокультурних, історичних, етнічних і інших умов буття розглядаються через змістовне наповнення структурних ланок самосвідомості. Структура самосвідомості особистості, згідно концепції В. С. Мухиной, — сукупність стійких зв'язків у сфері ціннісної орієнтації і світогляду людини, що забезпечують його унікальну цілісність і тотожність самому собі. При цьому структура самосвідомості особистості будується усередині людської спільності, що породжує її, до якої належить ця особа. Самосвідомість особистості представляється через п'ять ланок:

- 1) Я — ім'я власне і тіло;
- 2) домагання на визнання;
- 3) статеві ідентифікація;
- 4) психологічний час особистості;
- 5) соціальний простір особистості.

В якості єдиного механізму соціалізації, т. е. механізму розвитку особистості і її соціального буття, визначаються ідентифікація і відособлення. В.С.Мухина критично відноситься до односторонніх підходів, в яких соціалізація особистості розглядається або тільки в ракурсі ідентифікації (психоаналітичний підхід), або виключно через відчуження (екзистенціальний підхід).

У роботах В.С. Мухіної ідентифікація визначається як механізм привласнення окремим індивідом усебічної людської суті, а відособлення — як механізм відстоювання окремим індивідом своєї природної і людської суті. Обоє ці механізми у своїй взаємодії сприяють реалізації як процесу соціалізації, так і процесу індивідуалізації особистості.

Таким чином, згідно теорії В. С. Мухиной, розвиток особистості, її якостей і проявів у вигляді вчинків, дій, із стоянь і так далі, що відбувається на основі механізму ідентифікації і відособлення, обумовлено природженими передумовами, соціальними умовами і внутрішньою позицією самого індивіда.

На закінчення помітимо, що масив даних про процес соціалізації, накопичений у світовій і вітчизняній науці, розроблені ученими численні концепції соціалізації, з одного боку, дають велику поживу для роздумів і висновків, а з іншої — свідчать про необхідність їх змістовного порівняльного аналізу з метою синтезу тих або інших наявних даних в процесі рішення конкретних проблем. Але головне те, що чим більше ми знаємо про соціалізацію, тим менше ми в ній розуміємо. Як писав Йоганн Вольфганг Гете, «Точно знають тільки тоді, коли мало знають, разом зі знанням росте сумнів».

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Складники, фактори, механізми соціалізації

План

1. Класифікація та особливості складників соціалізації.
2. Засоби соціалізації.
3. Класифікація та визначення основних факторів й етапів соціалізації (за А.В.Мудриком)
4. Характеристика мега-, макро-, мезо-, мікрофакторів соціалізації особистості
5. Аналіз механізмів соціалізації

Ключові слова та поняття: класифікація; складники соціалізації; фактори соціалізації; етапи соціалізації; мега-, макро-, мезо-, мікрофакторів соціалізації; механізми соціалізації

1. Класифікація та особливості складників соціалізації

2.2. Характеристика основних фаз й етапів соціалізації особистості

План

1. Загальна характеристика основних фаз та етапів соціалізації особистості
2. Особливості формування людини в окремих фазах соціалізації.
3. Проблема «нульової» фази в контексті останніх психофізіологічних досліджень

1. Загальна характеристика основних фаз й етапів соціалізації особистості

Процес соціалізації особистості складається з трьох фаз. У першій відбувається адаптація індивіда, тобто освоюючи різні соціальні норми і цінності, він повинен навчитися бути як усі, уподібнитися всім, «загубити» на якийсь час свою особистість. Друга фаза характеризується прагненням індивіда до максимальної персоціалізації, впливу на людей, самоактуалізації. І лише в третій

фазі, при сприятливому результаті, відбувається інтеграція індивіда в групу, коли він представлений в інших своїми особливостями, а в оточуючих його людей є потреба прийняти, схвалити і культивувати лише ті його індивідуальні властивості, які їм імпонують, відповідають їх цінностей, сприяють загальному успіху та ін. Будь-яка затримка на першій фазі або гіпертрофованість другої фази може привести до порушення процесу соціалізації і його негативних наслідків. Вдалою вважається така соціалізація, коли особистість вміє захистити і утвердити свою індивідуальність і при цьому інтегрована в соціальну групу. Проте важливо враховувати той факт, що особистість протягом свого життя входить у різні соціальні групи і, отже, багато разів проходить всі три фази соціалізації. Однак в одних групах вона може адаптуватися та інтегруватися, а в інших - ні, в одних соціальних групах її індивідуальні якості цінуються, а в інших - ні. Крім того, і самі соціальні групи і особистість постійно змінюються.

Соціалізація включає в себе різні етапи, стадії. Так, одні вчені виділяють три стадії: дотрудову, трудову та післятрудову. Інші поділяють цей процес на два етапи: «первинну соціалізацію» (від народження до зрілої особистості) і «вторинну соціалізацію», пов'язану з перебудовою особистості в період її соціальної зрілості. Є й інші точки зору [3].

Дитинство. У середні століття тієї концепції дитинства, яка характерна для нашого часу, просто не існувало. На дітей дивилися як на маленьких дорослих. Твори мистецтва і письмові документи середньовіччя зображують дорослих і дітей разом в одній соціальному середовищі, що носять однаковий одяг і зайнятих переважно одними і тими ж видами діяльності. Світ чарівних казок, іграшок і книг, який ми вважаємо найбільш відповідним для дітей, з'явився порівняно недавно. Аж до XVII ст. в західноєвропейських мовах слова, що позначають молодих людей чоловічої статі - «boy» (в англійській мові), «garçon» (у французькому) і «Knabe» (німецькій) (всі три слова перекладаються як «хлопчик»), служили для опису чоловіки у віці близько 30 років, провідного незалежний спосіб життя. Спеціальних слів на позначення дітей і підлітків чоловічої статі у віці від 7 до 16 років не існувало.

Слово «дитина» виражало швидше родинні стосунки, ніж вікові відмінності. Тільки на початку XVII ст. почалося формування нової концепції дитинства.

Які б визначення не давали суспільства категорії дитинства, соціалізація дітей починається на самій ранній стадії розвитку, в дитинстві, коли приблизно на 70% формується людська особистість. Варто запізнитися, як почнуться необоротні процеси. У дитинстві закладається фундамент соціалізації і в той же час відбувається найбільш незахищений її етап [4]

Більшість дітей - досить «піддатливий матеріал» в тому сенсі, що вони здатні вирости і розвинутися на дорослих людей самих різних типів. Діапазон дитячих можливостей воістину дивовижний. Наприклад, до четвертого році життя більшість російських дітей повністю освоює російська мова. До цього часу вони вже також можуть брати участь у складних соціальних взаємодіях у відповідності з російськими культурними моделями. Діти демонструють загальнолюдські реакції на дуже ранніх стадіях свого розвитку. Ще не досягши одного року, немовлята вже беруть участь у громадському житті: вказують пальчиком на різні предмети - на вітрину магазину, літак, автомобіль, картинку, бажаючи привернути до цих предметів увагу дорослих. Таким чином діти демонструють не тільки розуміння того, що інші люди можуть бачити те, що бачать вони, але також упевненість, що дорослі обов'язково подивляться на те, до чого діти проявили інтерес. До двох років лялька у дітей вже робить якісь дії, немов вона жива і діє сама по собі, тобто у дітей з'являється здатність представляти інших людей в якості незалежних агентів (або акторів). Більшість трирічних вже здатні покласти на одну ляльку виконання декількох видів діяльності, пов'язаних з роллю, що говорить про розуміння ними соціальної ролі (дитина уявляє собі, що він лікар, і оглядає ляльку). У пізньому дошкільному віці діти набувають здатність комбінувати ігрові ролі більш складним чином (дитина уявляє, що він - лікар і одночасно батько). Більшість шестирічних дітей можуть уявити, що вони одночасно виконують кілька ролей.

У дошкільному віці діти розглядають власне Я і свій розум просто як частини тіла. Проте в 6-8 років вони вже починають розрізняти розум і тіло і розуміти, що люди унікальні не тому, що виглядають по-різному, а тому що у кожної людини свої почуття і думки. Діти починають інтуїтивно приходити до визначення власного Я і розпізнавати відмінності між психологічними і фізичними властивостями. Число критеріїв, на підставі яких діти створюють уявлення про інших людей, постійно зростає в міру дорослішання дітей. Саме інтенсивний розвиток має місце в період з 7 до 8 років, потім темпи змін в концептуалізації сповільнюються. Фактично відмінності між дітьми 7 і 8 років частіше бувають більш значними, ніж відмінності між 8-річними і 15-річними.

Підлітковий вік. У більшості країн підлітковий період не розглядається як соціально значимий в життєвому циклі індивіда. Хоча всі молоді люди зазнають фізіологічні зміни, пов'язані із статевим дозріванням, дітям часто доводиться брати на себе обов'язки дорослих вже у віці 13 років або навіть раніше. У міру перетворення населення європейських країн з переважно сільського в міське змінювалася і роль дітей у суспільстві. Діти вже не виконували в сім'ї значущої економічної функції, тому що робоче місце зробилося відокремленим від будинку. З плином років обов'язкове відвідування школи, закони про дитячу працю та спеціальні юридичні уложення, що стосувалися «підлітків», призвели до того, що поняття «підлітковий вік» вкоренилося і стало реальною соціальною категорією.

У підлітковий період у індивідів відбуваються зміни в рості і розвитку, які можна вважати справді революційними. Після багатьох років перебування в положенні молодших і залежних від дорослих, вони несподівано порівнюються з дорослими з фізичного додавання, зростанню і силі. Ці зміни супроводжуються швидким розвитком органів дітонародження, що свідчить про сексуальну зрілості. На думку неофройдистів, наприклад Еріка Еріксона, основне завдання підліткового періоду полягає у формуванні достатньо стійкою особистості. У повсякденному житті люди вступають у взаємодію один з одним зазвичай не на підставі того, які вони насправді, а на

підставі власних уявлень про інших людей і самих себе. Еріксон висуває припущення, що оптимальне почуття ідентичності сприймається як відчуття адекватності самому собі. «Цьому відчуттю з найбільшою очевидністю супроводжують почуття свободи власного тіла, почуття» розуміння того, що потрібно «, і внутрішня впевненість в одержанні очікуваного визнання від значущих в житті індивіда людей», тому для підлітків пошук власної особистості набуває особливої гостроти. Подібно акробатам на трапеції, підліткам доведеться відірватися від страхувати їх лонжі дитинства і, балансуючи в повітрі, дістатися до наступної страхує лонжі - дорослості - і міцніше вхопитися за неї. У цей період юним людям властиво плутати свої соціальні ролі, їхні уявлення про самих себе ще недостатньо чотки. Несформована особистість тягне підлітків до пошуку більш надійної опори, внаслідок чого вони так схильні до впливів ззовні і легко вступають у всілякі угруповання, зграї, з головою кидаються в любовні пригоди або громадські рухи [5]

Погляд Еріксона на підлітків узгоджується з давньою психологічною традицією, яка описує підлітковий вік як період «бур і стресів». Учені, що займаються громадськими дисциплінами, висувають припущення, згідно з яким у західних націях перехід від дитинства до підліткового віку протікає особливо важко. При вступі в підлітковий вік хлопчики і дівчатка перестають вважатися дітьми, але вони ще не стають дорослими чоловіками і жінками. Визначення підлітків, що даються їм у суспільствах, представляються непослідовними. У традиційних суспільствах перехід до нового статусу здійснюється за допомогою чітко встановлених ритуалів посвячення в чоловіки або жінки - церемоній ініціації, що символізують перехід дітей у дорослий стан. Під час таких ритуалів підлітки можуть піддаватися неприємним, болючим і принизливим процедурам, а по їх завершенні діти проголошуються дорослими. Хлопчиків часто залякують, наносять на їхні обличчя і тіла ритуальні малюнки і надрізи; дівчаток в період їх першої менструації часто тримають в ізоляції від решти членів співтовариства. Проте завдання подібних ритуалів чітко визначені, і молоді люди знають, що якщо

вони успішно пройдуть всі необхідні випробування, то стануть посправжньому дорослими. Ритуали вступу в вік статевої зрілості у видозміненій формі існують і в країнах західного світу: це церемонії «бар міцва» і «бат міцва» в Ізраїлі, церемонія конфірмації у католиків, церемонія випуску в школах і вищих навчальних закладах.

Хоча засоби масової інформації енергійно мусують тему різниці поколінь - суперечностей між підлітками та їх батьками, проблема «розриву між поколіннями» в цілому видається занадто спрощено. Дослідження дозволяють припустити, що і родина, і однолітки мають однаково важливе вплив на життя більшості підлітків. Група однолітків надає більший вплив у питаннях формування музичних смаків і особистих пристрастей підлітка, в деяких випадках цей вплив може виявитися негативним, пов'язаних з курінням марихуани і випивкою. Члени сім'ї надають на підлітка більший вплив, коли мова заходить про вибір професії, майбутніх життєвих цілях, про фундаментальні моделі поведінки й основних життєвих цінностях. У багатьох випадках значна частина молодих людей не бачить причин проводити різку межу між системою цінностей своїх батьків і своїх друзів-однолітків. Частково це може бути пояснено тим, що підлітки інтуїтивно вибирають собі друзів, які поділяють погляди, узгоджуються з поглядами членів їх сімей.

Рання зрілість, чи молодість. Останні тенденції в розвитку західного світу - зростання індустрії послуг, збільшення термінів навчання і надзвичайно високий освітній ценз у постіндустріальному суспільстві - подовжили перехід індивідів у доросле життя. У деяких відносинах сучасне суспільство, як видається, виробляє новий статус між підлітковим віком та станом дорослої людини: це юність - молоді дівчата і юнаки віком випускників школи. Вік 16 років - самий критичний. Людина повинна вибрати тільки одну професію з 40000 занять, що існують у сучасному світі [6]. Покинувши рідну домівку, молоді люди у віці близько 20 років або трохи старше можуть обрати для себе якийсь перехідний соціальний інститут, приміром службу в армії або навчання в університеті, як початок самостійного життя. Або можуть влаштуватися на роботу (за умови, що зможуть її знайти),

продовжуючи жити вдома. У цьому віці молоді люди існують приблизно рівні шанси залишитися жити з сім'єю або виїхати і почати самостійне життя. Згодом молоді люди стають менш залежними в фінансовому відношенні, вони вступають в нові соціальні ролі і приймають нові життєві уклади, при цьому вони набувають велику самостійність і відповідальність. З плином часу центр ваги в житті молодих людей зміщується в бік від їх рідної домівки.

Завдання майбутнього розвитку, що стоять перед індивідами у віці від 18 до 30 років, як правило, концентруються навколо двох головних цілей, які Зигмунд Фрейд визначив, як любов і робота. Через дружбу, сексуальні взаємини і трудовий досвід молоді люди приходять до перших уявлень про самих себе як про дорослих індивідів. В ідеалі вони виробляють здатність перебувати з іншою людиною у відносинах, заснованих на довірі, підтримці та ніжності. Вони можуть жити разом зі своїми сексуальними партнерами або одружитися і завести сім'ю. Вони можуть також закласти фундамент своєї майбутньої кар'єри або зробити кар'єру в одній області, а потім відмовитися від неї. Вони можуть також безцільно плисти по життю, що часто призводить до кризи у віці близько 30 років.

Прокладаючи собі шлях у житті в юні роки, а також у середньому і більше зрілому віці, індивіди відчують сильний вплив вікових норм - правил, розпорядчих, чого і в якому віці слід досягти людині. Культурний циферблат диктує, в якому віці для чоловіка або жінки найкраще закінчувати школу, визначатися в плані кар'єри, одружуватися і виходити заміж, народжувати дітей, займати високе становище, ставати дідом чи бабусею і виходити у відставку. Індивіди прагнуть налаштувати свої особисті «годинник» з цього соціального часу, і більшість людей з готовністю відзначають, які головні події відбулися в їхньому житті «раніше» соціального часу, в чому вони «спізнилися», а де «впоралися вчасно».

Проте в налаштуванні соціальних годин можуть спостерігатися деякі варіації. Так, чим вищий соціальний клас, до якого належить індивід, тим більше сповільнюється час настання основних життєво важливих подій, пов'язаних з віком, зокрема у молодих людей

середнього класу юність зазвичай триває довше, ніж у молодих людей з робітничого середовища. Крім того, життєвий цикл в сучасному суспільстві стає більш гнучким; ряд традиційних норм і очікувань змінюється, а вік втрачає багато зі своїх звичних значень. У результаті ми можемо стати свідками того, що соціолог Берніс І. Нойгартен визначила як «суспільство, яке не залежить від віку» («age-irrelevant society»), в якому не існує єдиної вікової норми для прийняття на себе якоїсь конкретної ролі. Вона відзначає, що в даний час вже не є рідкістю 28-річний мер, 30-річний керуючий банком, 35-річна бабуся, 50-річний пенсіонер, 65-річний молодий батько і 70-річний студент. Деякі психологи, наприклад Е. Еріксон, проводили дослідження з метою виділити регулярні, послідовні періоди і переходи в рамках життєвого циклу людини. Вони описують життя як послідовність етапів, що нагадує сходи, що складаються з ряду ступінчастих рівнів. Еріксон робить основний акцент на психологічному розвитку, яке він ділить на 8 основних етапів (див. табл.). Кожен етап ставить перед індивідом унікальну задачу, сконцентровану навколо якогось кризового, або поворотного, моменту в житті індивіда, що характеризується підвищеною вразливістю і життєвим потенціалом індивіда. За теорією Еріксона, криза, що загрожує людині на кожному життєвому етапі, має бути успішно вирішено для того, щоб подальший розвиток індивіда йшло по «здоровому» шляху. Отже, має місце взаємодія між індивідом і суспільством на кожному етапі може змінити хід розвитку особи в позитивному або негативному напрямі. Здійснюючи переходи з одного етапу на інший, кожен індивід набуває нові сили і формує автентичну особистість.

Етапи розвитку особистості за Еріксоном [7]

Етапи розвитку	Психологічна криза	Домінуюче соціальне середовище	Сприятливий результат
Дитинство	Основи довіри на противагу недовірі	Сім'я	У дитини виробляються довірчі почуття до себе, своїм батькам і до світу
Раннє дитинство	Самостійність у противагу сорому, сумнівам	Сім'я	Дитина виробляє у себе почуття самоконтролю без шкоди самоповазі

Вік 4-5 років	Ініціатива в протипагу почуттю провини	Сім'я	Дитина вчиться задавати напрям і мету своїх дій
Вік з 6 років до початку періоду статевого дозрівання	Працьовитість, ретельність у протипагу відчуттю підпорядкованості, залежності	Сусіди; школа	Дитина набуває почуття впевненості у своїх знаннях і уміннях
Підлітковий період	Усвідомлення власної особистості на протипагу плутанини з соціальними ролями	Група однолітків і зовнішні групи	Індивід розвиває самоідентифікацію – ясне відчуття власного Я
Юність	Любов на протипагу самотності	Друзі та партнери	Індивід виробляє здатність прагнути до досягнення конкретної кар'єри і зав'язувати тривалі близькі – дружні і любовні відносини
Дорослий	Творчий потенціал на протипагу застою	Нова сім'я, робота	Індивіда починають хвилювати проблеми за межами власної сім'ї: інші люди, майбутні покоління і суспільство в цілому
Літній вік	Цілісність на протипагу відчаю	Вихід на пенсію та наближення смерті	Індивід знаходить почуття задоволення прожитим життям

Д. Дж. Левінсон також дотримується думки про поетапний розвиток дорослого індивіда. Разом з колегами з Єльського університету було проведено дослідження з 40 чоловіками у віці від 35 до 45 років. Вчені виявили шість періодів, починаючи з віку 18 – 21 рік і закінчуючи віком у 50 років. На думку Д. Дж. Левінсона, першорядне завдання, що стоїть перед індивідом протягом всього його дорослого життя, полягає у вибудовуванні власної структури життя, яка не створюється раз і назавжди, а безперервно піддається модифікації і переоцінці. Перехідні періоди мають тенденцію вимальовуватися через два-три роки після мають символічне значення круглих дат життя - 20, 30, 40, 50 і 60 років. У ході взаємодії зі своїм оточенням кожен індивід намічає для себе цілі, виробляє засоби для їх досягнення і переглядає базові посилки.

Деякі соціологи дотримуються думки про те, що несподівані події, що відбуваються в житті людей, роблять набагато більший вплив на їх розвиток, ніж прогнозовані переходи від одного етапу до іншого,

наприклад одруження, народження дитини або вихід на пенсію. Ці соціологи стверджують, що теорії поетапного розвитку ігнорують колосальні розбіжності, характерні для життєвого досвіду різних людей. Доросле життя неоднакова для чоловіків і жінок, багатих і бідних. Навіть епоха, в яку людина живе, має значення - Перша світова війна, Жовтнева революція 1917 р., колективізація, Друга світова війна або перебудова. Більш того, ці соціологи стверджують, що вікові норми та «соціальні годинник» забезпечують підготовку людей до основних перехідних періодів у житті. Отже, люди зазвичай розглядають ці періоди як природний плин життя і не сприймають їх як кризових або стресових ситуацій.

Люди розраховують відпущений їм життєвий термін з точки зору не тільки соціального розкладу, але і життєвих подій - поворотних моментів, в які вони змінюють напрямок дій або життєвий курс. Деякі подібні події пов'язані з «соціальними годинами», але далеко не всі; наприклад, серйозна травма, отримана в аварії; зґвалтування; виграш у лотерею; звернення в нову віру; життя в період після афганської війни. Одні життєві події пов'язані з факторами внутрішнього зростання або старіння, наприклад статеве дозрівання або похилий вік, інші є наслідками групового життя, включаючи війни, національні економічні кризи і революції, треті обумовлені стихійними природними явищами – пожежами, ураганами, повеннями, землетрусами або гірськими обвалами. А в деяких подіях укладений глибокий внутрішній або психологічний елемент: релігійне одкровення; розлучення з чоловіком або дружиною, і тільки смерть рідної людини.

Середній вік, або зрілість. Зрілий вік позбавлений тієї конкретики, яка властива дитинства і підліткового періоду. Це всеосяжна і досить розмита категорія. Іноді категорія «зрілості» використовується для визначення людей у віці за 30 років, коли чоловіки і жінки приблизно вже «визначилися» зі своїми сім'ями і професійними кар'єрами. Але цей термін також використовується для позначення індивідів «середнього віку» - тих, кому приблизно від 45 до 64 років. Яке б значення ні приписувалося терміну «зрілий вік», основні цілі

залишаються такими ж, що і цілі, які стоять перед чоловіками й жінками в юності і молодості, і пов'язані з любов'ю і роботою.

Основну частину дорослого життя і чоловіки і жінки проводять на роботі. Хоча домінують економічні міркування, робота також допомагає організувати час, є сферою спілкування людини з іншими людьми, «ліками від нудьги», підтримує почуття необхідності і самоповаги. Якщо хто-то згоден платити за нашу роботу, значить, ми потрібні іншим людям і вплетені в соціальну тканину як її необхідна частина. Для все більшого числа як жінок, так і чоловіків оплачувана робота починає служити показником їхнього повноправного членства в суспільстві. У цілому задоволення від роботи прийнято пов'язувати з можливістю вільного вибору і прийняття рішень.

У віці 30 років і трохи старша за чоловіка, як правило, шукають свою «нішу» в житті, «окопуються» в ній, «в'ють гніздо», а також будують довгострокові плани і приступають до їх здійснення. У 35-40 років чоловіки намагаються звільнитися від влади інших і утвердити свою незалежність. Їм часто здається, що їх начальники надмірно контролюють їх і тиснуть на них, не даючи діяти самостійно, що вони позбавлені творчої уяви і агресивні. Минувши 40-річний рубіж, чоловіки починають міркувати, чого вони домоглися в житті, і оцінювати результати в досягненні цілей, які були намічені ними в більш молодому віці. Вони можуть відчувати невідповідність між «тим, що я маю зараз» і «тим, чого б мені дійсно хотілося», що тягне за собою період душевних мук. У 45 років або близько того деякі чоловіки переживають так звана криза середнього віку. Згідно існуючим стереотипам, чоловіки в цьому віці схильні до необдуманих, легковажних вчинків, за принципом «свина в голову, біс у ребро» - вони кидають дружин заради молоденьких жінок, цілком придатних їм у дочки, залишають роботу і живуть на випадкові заробітки або перетворюються в гірких п'яниць. Проте більшості індивідів вдається справитися з цією кризою, вони поступово приводять свої бажання у відповідність зі своїми досягненнями без серйозних моральних переживань і метань.

Хоча інтерес до розвитку зрілих індивідів підвищується, дослідження, що стосуються фаз у розвитку дорослих жінок, не так повні, як дослідження розвитку чоловіків. Але наявні дані дозволяють припускати, що жінки проходять точно ті ж етапи розвитку, що й чоловіки (у дослідженні Левінсона), і приблизно в тому ж віці. Але хоча віковий розподіл періодів і характер завдань розвитку однакові, підходи до вирішення завдань і досягаються результати у жінок інші. У значній мірі ці розбіжності є наслідком підвищеної складності жіночих уявлень про власне майбутнє і тих труднощів, які жінки відчують у випадках, коли від цих уявлень доводиться відмовлятися. На відміну від чоловіків більшість жінок у своїх мріях про майбутнє не ставить на перше місце кар'єру; жінкам більш властиво розглядати роботу і кар'єру як засіб захисту (страховки) на той випадок, якщо їм не вдасться вийти заміж, якщо їхній шлюб виявиться невдалим або якщо їм доведеться жити в період економічної нестабільності суспільства. У своїх мріях про майбутнє більшість жінок бачить себе в центрі вируючого життя, в оточенні улюблених і люблячих людей, особливо чоловіків, дітей і колег. Для чоловіків першочергове місце в житті мають незалежність і дух конкуренції, а жінки розглядають своє життя як засіб «впровадження» в складну мережу людських взаємозв'язків і відносин.

Літній вік, або старість. Подібно до інших періодів життєвого циклу, початок літнього віку в різних суспільствах визначається по-різному. У доіндустріальних суспільствах тривалість життя, як правило, невелика, і літній вік починається раніше. Приміром, один очевидець повідомляв, що люди племені аравак з Гайани (Південна Америка) рідко живуть більше 50 років і у чоловіків від 30 до 40 років і жінок навіть більш молодого віку «все тіло, за винятком живота, починає скорочуватиметься, жирові відкладення зникають і шкіра звисає потворними складками». Літературні пам'ятники також вказують на те, що в епоху європейського Відродження старими вважалися чоловіки у віці за 40 років. В даний час у багатьох західних країнах виникає новий поділ на «молодих людей похилого» і «старих літніх людей». «Молоді люди похилого» - це люди, що вийшли на

пенсію раніше прийнятого віку, вони бадьорі, повні енергії, отримують задоволення від звільнився часу, маючи можливість займатися громадською діяльністю і самореалізуватися в новій сфері.

Товариства розрізняються по тому, наскільки шанобливо вони відносяться до старості. У багатьох аграрних суспільствах, включаючи імператорський Китай, літні люди користувалися особливою пошаною і повагою. У жителів Північної Бірми довге життя шанували за привілей, даровану тим, хто вів праведне життя в попередній інкарнації. Люди виявляли повагу до людей похилого тим, що намагалися не наступати на їх тінь. Молоді жінки штучно «старили» свою зовнішність, оскільки шану і привілеї були пов'язані з віком. По контрасту з цими культурними нормами в західних країнах і в сучасній Росії самим привілейованим віком вважається молодість. Ми обмежили кількість соціальних ролей, доступних для літніх, і виявляти їм мало поваги. Дійсно, чим старше стають люди, особливо якщо вони досягають похилого віку, тим більше поширюються на них недоброзичливі стереотипи, що вкоренилися у російському суспільстві. Стариков вважають істотами докучливими, примхливими, уразливими і болючими.

Літній вік тягне за собою розставання з деякими соціальними ролями. Перш за все і найголовніше - людей похилого віку чекає вихід на пенсію. За традицією вважалося, що вихід на пенсію має негативні наслідки для літніх людей, оскільки статус працюючої людини означає статус господаря своєї долі - основну точку опори для дорослої особи. Життя людини на пенсії розглядається як практично безцільна, оскільки основна і першочергове завдання пенсіонера - вирішити, чим заповнити довгий і безглуздий день. У Росії не існує успішної соціалізації людей похилого віку. Соціальних норм, які б визначали життєві цілі літніх, дуже мало, і вони дуже розмиті. Справа ускладнюється ще тим, що у літніх занадто мало мотивів для того, щоб примиритися зі своєю «безглуздою роллю» - соціальним статусом, позбавленим будь-якої значимості в суспільстві. Навіть якщо б чіткі норми, що визначають поведінку людини похилого віку, і існували, занадто мало людей побажало б слідувати подібним нормам, виключає

їх з числа претендентів на участь у суспільному житті та отримання винагород.

В останні роки негативний погляд на життя пенсіонерів піддається критичному перегляду. Схоже на те, що змінюється саме ставлення до роботи і виходу на пенсію. Крім того, дослідження показують, що на пенсії людина найбільше страждає від браку грошей, а в тому випадку, коли люди мають гарантований і достатній для задоволення їх потреб дохід, вони не проти вийти на пенсію раніше. Загалом, коли люди здорові і мають достатній дохід, пенсія не здається їм чимось жахливим. Багато літніх також стикаються з втратою ще однієї ролі - статусу заміжньої або одруженої людини. Соціологічні дослідження показують, що чим вище рівень освіти та соціально-економічний клас жінки, тим більше дезорганізується її особистість і життя після смерті чоловіка. Однак після того, як мине термін жалоби, у цих жінок з'являється більше можливостей організувати своє життя по-новому. У цілому негативні довгострокові наслідки вдовства впливають швидше з соціально-економічних поневірянь, ніж з факту вдовства самого по собі.

Смерть. Усвідомлення насування смерті вимагає від індивіда пристосування до нового визначення власної сутності. Поняття «вмираючий» передбачає щось більше, ніж просто перебіг якихось біохімічних процесів. Воно тягне за собою прийняття соціального статусу, при якому соціальні структури не просто супроводжують, а й формують досвід зіткнення зі смертю. Варто порівняти, наприклад, різницю в соціальних значеннях, що приписуються 20-річному індивіду, якому, за визначенням лікарів, залишилося жити 5 років, і зберіг хороший стан здоров'я 80-річного індивіду. Подібним чином лікарняний персонал вкладає різне завзяття у догляд за пацієнтами виходячи з їх неоднакової соціальної цінності. Дослідження в одній лікарні показали, що різні соціальні критерії спонукали лікарів і сестер пристрасно боротися за життя маленької дитини і внутрішньо прийняти як належне смерть літньої жінки. І нарешті, хоча смерть є біологічним явищем, вона набуває соціальної реальності за

посередництвом таких традиційних ритуалів, як прощання з покійним і похорони.

Зміни в медичній технології і соціальних умовах призвели до того, що тепер смерть пов'язана з дещо іншим досвідом, ніж раніше. Смерть у сучасному суспільстві часто виявляється більш тривалим процесом, пов'язаним з формальними бюрократичними процедурами. Усього кілька поколінь тому більшість людей вмирало будинку, і сім'я брала відповідальність за ритуал прощання з покійним і підготовку до похоронів на себе. Останнім часом смерть стала оточувати заборонами, які здебільшого покликані приховувати вмираючих від «сторонніх» очей. У наші дні за смертельно хворими людьми доглядає персонал будинку для престарілих чи лікарні. У морзі готують тіло до похорону і організують церемонію похорону чи кремації останків. У результаті жителю розвинених країн майже не доводиться стикатися зі смертю. Вмираючі і мертві ізольовані від живих і віддані в руки фахівців, для яких контакт зі смертю перетворився на повсякденне і безособове заняття.

Інституційний контроль за вмираючими обмежив індивідуальну автономію. Особисті потреби і бажання часто підміняються організаційними. На ділі підхід сучасних організацій до догляду за смертельно хворими людьми залишає бажати кращого. Опитування громадської думки показують, що люди віддають перевагу швидкий перехід від життя до смерті. Проте переконання в тому, що «чим швидше людина відмучившись, тим краще для нього», суперечить змінилася біомедичної технології, що забезпечує пацієнтам «найдовший шлях» до смерті [8]. Багато людей дуже бояться опинитися в стані між життям і смертю і тягнути так зване рослинне існування виключно за рахунок систем життєзабезпечення.

За останнє десятиліття руху за створення хоспісів вдалося пробудити співчуття у суспільній свідомості і переконати суспільство в необхідності більш гуманного підходу до догляду за невиліковно хворими. Хоспіс – це медичний заклад, в якому реалізується програма по догляду за вмираючими, що прагне полегшити невиліковно хворим людям останні дні їх життя і зробити зіткнення з наближається смертю

менш емоційно травмуючим як для пацієнтів, так і для їх близьких. Прихильники хоспісів кажуть, що лікарям і сестрам в обстановці лікарні важко прийняти неминучість смерті. Лікарні призначені для лікування хвороб і продовження людям життя, отже, невиліковні захворювання і смерть повинні бути для лікарень чужорідними явищами. З цієї причини прибічники хоспісів наполягають на тому, що для контактів зі смертю потрібні інші інституціональні структури.

За останні роки Елізабет Кюблер-Росс внесла вагомий внесок у рух за повернення гідного і гуманного ставлення до смерті. За її твердженням, коли медичний персонал і рідні знають про те, що пацієнт помирає, і намагаються приховати від нього правду, вони зводять бар'єр, що перешкоджає всім сторонам належним чином підготуватися до смерті. Більш того, вмираюча людина зазвичай живе надією і вірить тому, в чому його переконують лікарі і сім'я. Кюблер-Росс вважає, що можливість щирого вираження почуттів і належну повагу до цих почуттів принесуть усім тільки користь. Опитування показують, що четверо з п'яти осіб вважали за краще б дізнатися правду у разі невиліковної хвороби. Хоча люди зустрічають смерть по-різному - як і живуть по-різному, - Кюблер-Росс вважає, що процес примирення з неминучою смертю зазвичай має п'ять стадій: заперечення людиною того факту, що він помирає; гнів, викликаний тим, що його життя скоро підійде до кінця; спроба випросити у Бога або долі тимчасову відстрочку від смерті; депресія, або «випереджає скорботу»; примирення з фактом смерті. Не кожна людина проходить через всі ці стадії, деякі індивіди по багато раз повертаються до одних і тих же почуттям. На вмираючої людини впливають і багато інших чинників, включаючи підлогу, етнічну приналежність, особистість людини, супутні смерті обставини, характер самого захворювання. Смерть можна до кінця зрозуміти тільки в контексті попереднього життя людини і поточних обставин. Загалом за останнє десятиліття суспільне і професійне усвідомлення важливості переживань вмираючої людини різко зросла, і дало поштовх більш гуманного ставлення до смерті.

Список літератури

1. Бороноева А.О. Основи соціології та політології. Навчальний посібник / А.О.Бороноева, М.А.Васіліка.-М.: Гардаріки, 2000.-С 117
2. Геннадій Овчинников // http://www.ug.ru/ug_pril/gv/98/44/t2.htm
3. Життєвий цикл у різних культурах / / http://www.djerelo.com/index.php? Option = com_content & task = view & id = 3244 & Itemid = 259
4. Ключко Ю. М. Соціалізація особистості, її соціальний статус і соціальна роль. / Ю.Н.Ключко, Н. Ю. Єрмілова, О. Ю. Ключко / / <http://www.ncstu.ru>
5. Кравченко А.І. Соціологія. Навчальний посібник / А.І. Кравченко. - М.: Академія, 2002. - 416с.
6. Куликов Л.М. Основи соціології та політології. Навчальний посібник / Л. М. Куликов. - М.: Фінанси і статистика, 2000.
7. Соціалізація особистості / / <http://www.ussr.to/All/sphaera/Psy/soc.htm>
8. Харчева В. Основи соціології. Підручник для студентів середніх спеціальних навчальних закладів / В. Харчева. - М.: Логос, 1999. - 302 с.
9. Яшина М.М. Соціалізація особистості як процес / / http://tik.spbguki.ru / scientific/yashina_book_02

[1] Куликов Л.М. Основи соціології та політології. Навчальний посібник / Л. М. Куликов. - М.: Фінанси і статистика, 2000 .- З 117-118

[2] Бороноева А.О. Основи соціології та політології. Навчальний посібник / А.О.Бороноева, М.А.Васіліка.-М.: Гардаріки, 2000.-С 117

[3] Ключко Ю. М. Соціалізація особистості, її соціальний статус і соціальна роль. / Ю.Н.Ключко, Н. Ю. Єрмілова, О. Ю. Ключко / / <http://www.ncstu.ru>

[4] Кравченко А.І. Соціологія. Навчальний посібник / А.І. Кравченко. - М.: Академія, 2002.-С 218-219

[5]
http://www.djerelo.com/index.php?option=com_content&task=view&id=3244&Itemid=259

[6] Кравченко А.І. Соціологія. Навчальний посібник / А.І. Кравченко. - М.: Академія, 2002.-С 220

[7]

http://www.djereho.com/index.php?option=com_content&task=view&id=3244&Itemid=259

[8]

http://www.djereho.com/index.php?option=com_content&task=view&id=3244&Itemid=259

[9] Кон І.С. Психологія ранньої юності: Кн. Для вчителя. - М., 1989. - С. 19.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Анархо-панк – политически активная субкультура, сочетающая в себе идеологию анархизма и элементы панка.

В Испании и Италии используют понятие анархо-панка более широко, обозначая любую панк-музыку с анархистской лирикой, включая crust punk, d-beat, фолк-панк, хардкор, гаражный панк или ска-панк.

Анонимные алкоголики – или АА (англ. Alcoholics Anonymous) – это содружество, объединяющее мужчин и женщин, которые делятся друг с другом своим опытом, силами и надеждами, чтобы решить свою общую проблему и помочь другим избавиться от алкоголизма.

Анонимус – (транскрипция англ. Anonymous, МФА: [ə'npn.i.məs]; буквально – «анонимный», «аноним», «безымянный») – современная международная сеть активистов и хактивистов, отдельные узлы которой слабо связаны между собой.

Анимешники (отаку) – (яп. おたく или オタク) – человек, который увлекается чем-либо. За пределами Японии, в том числе и в России, обычно употребляется по отношению к фанатам аниме и манги. В Японии данному смыслу соответствует аббревиатура «аниота» (яп. アニオタ) – «аниме» (яп. アニメ) + «отаку» (яп. オタク).

Б

Барефутинг –

Байкеры –

Батярство –

БДСМ –

Бит-поколение, битники –

Богема –

Бодибилдинг –

Босодзоку –

Бэггеры –

В

Visual kei –

Г

Гангуро –

Геймеры –

Культура глухих (см. жестовые языки) – самостоятельный язык, состоящий из комбинации жестов, каждый из которых производится руками в сочетании с мимикой, формой или движением рта и губ, а также в сочетании с положением корпуса тела. Эти языки в основном используются в культуре глухих с целью коммуникации. Использование жестовых языков людьми без нарушения слуха вторично, однако довольно распространено: часто возникает потребность в общении с людьми с нарушениями слуха, являющимися пользователями жестового языка.

Гладиаторы (историческое фехтование) –

Гопники –

Готы

Гранжеры

Grebo

Гризеры

Гяру

Д

Дарк-кибер

Денди (щёголь)

Диггеры

Джаггало

Джанглисты

Джедаизм

Демосцена и MOD-музыка.

Ж

Жонглирование (см. жонглирование)

З

Зазу

И

Индастриал, см. также риветхеды.

Инди-киды

К

Казачество

Кэжуалс

Косплей

Кибер-готы, киберпанки

Клабберы

Л

Лолита (мода)

Люберы

М

Металлисты

Митьки

Моды

Н

Национал-социалистический блэк-метал

Новые Русские

НС-панки

Нью-эйдж

Новая романтика

Натуризм

О

Отаку

П

Панк

Паркур

Паропанк

Пачуко

Пранк

Психонавтика

Р

Растаманы

Рейв

Историческая реконструкция

Riot Grrrl

Риветхед, см. Индастриал

Рокабилли

Рокер

Ролевики

Руферы

Руд-бои

С

Свингьюгенды

Дети Сцены

Скутербои

Скейтеры

Скинхеды; См. также: гей-скинхеды, красные скинхеды, традиционные скинхеды, НС-скинхеды и сюидхеды

Соулбои

Ска

Straight Edge

Стиляги

Стимпанк

Свингеры

Сурвивалисты

Сталкеры

Т

Тинибопперы

Тедди-бои

Трекеры

Тренди

Трэш

У

Уфология

Ф

Фэндом

Фурри

Футбольные фанаты

Футбольные фристайлеры

Х

Хакеры

Харадзюку

Хардлайн

Хип-хоп

Хиппи

Хипстеры

Хикки

Ч

Чав

Э

Эмо

Ю

Юннат

Я

Яппи

Феномени, механізми і напрями соціалізації

До провідних феноменів соціалізації слід віднести засвоєння стереотипів поведінки, діючих соціальних норм, звичаїв, інтересів, ціннісних орієнтації і тому подібне. Стереотипи поведінки формуються шляхом "сигнальної спадковості", тобто через наслідування дорослих в ранньому дитинстві. Вони дуже стійкі і можуть бути основою психічної несумісності (наприклад, в сім'ї, етносі).

Чинниками соціалізації можуть виступати взаємини в сім'ї, дитячому саду, школі, трудовому колективі, внз, дружніх компаніях, а також знайомі і малознайомі люди, книги, кінофільми, телі- і радіопередачі і так далі

Основними інститутами соціалізації є: сім'я, дошкільні установи, школа, неформальні об'єднання, внз, виробничі колективи і тому подібне. Такі інститути є спільностями людей, в яких протікає процес соціалізації людини.

Найбільший вплив на ранніх етапах процесу розвитку особистості робить, як правило, сім'я. Поведінку батьків в сім'ї визначає відношення майбутньої людини до навколишнього світу. Таку поведінку можна описати двома парами ознак : неприйняття — розташування, терпимість — стриманість. Батьки, які позитивно налагоджені відносно дітей, вважають, що їх діти мають багато позитивних якостей, радіють спілкуванню з ними, приймають їх такими, які вони є. Строгі батьки, у яких домінує контроль (стримування), приписують дітям безліч заборон, тримають їх під пильним наглядом, строго визначають норми поведінки. Проте такі батьки не обов'язково часто або строго карають дітей. Від молодших школярів вони вимагають стриманої поведінки хорошого навчання, вміння поводитися належним чином за столом, дотримання, чистоти і порядку. Про підлітків строгі батьки хочуть, знать, як вони проводять дозвілля, цікавляться друзями, намагаються мати уявлення про сексуальну поведінку своїх дітей, вимагають хорошого навчання в школі.

Батьки, як правило, служать для дітей зразками і учителями в області людських взаємин. Самосвідомість дітей формується не лише шляхом прямого соціального навчання і механічного наслідування, але і шляхом співвідношення свого досвіду із способом життя своїх батьків. При цьому засвоюються прийняті

батьками норми і ціннісні орієнтації. Для інтенсифікації вказаного процесу батьки можуть використовувати різноманітні прийоми заохочення : соціальні (похвала, розташування) або несоціальні (речові нагороди, особливі привілеї).

Прийнято представляти процес соціалізації таким, що проходить як мінімум на трьох рівнях — індивідуально-психологічному, соціально-психологічному, соціологічному. Ряд авторів виділяє чотири *психологічні механізми соціалізації*, такі, як :

1) імітація — усвідомлене прагнення дитини копіювати певну модель поведінки;

2) ідентифікація — засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних;

3) сором — переживання викриття і ганьби, пов'язане з реакцією інших людей;

4) відчуття провини — переживання викриття і ганьби, пов'язане з покаранням самого себе, незалежно від інших людей.

Перші два механізми є позитивними; сором і провини — негативні механізми, що забороняють або пригнічують певну поведінку.

Також відомі декілька *соціально-психологічних механізмів соціалізації*:

1) ідентифікація — це ототожнення індивіда з деякими людьми або групами, що дозволяє засвоювати різноманітні норми, стосунки і форми поведінки, яка властива таким, що оточує. Прикладом ідентифікації є полоролева типізація — процес придбання індивідом психічних особливостей і поведінки, характерних для представників певної підлоги;

2) наслідування — є свідомим або несвідомим відтворенням індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей (зокрема, манер, рухів, вчинків і так далі);

3) навіювання — процес неусвідомленого відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічних станів тих людей, з якими він спілкується;

4) соціальна фасилітація — стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, в результаті якого їх діяльність протікає вільніше і інтенсивніше (буквально "фасилітація" означає "полегшення");

5) конформність – усвідомлення розбіжності в думках з навколишніми людьми і зовнішня згода з ними, що реалізовується в поведінці.

І, нарешті, розроблені власне *соціологічні механізми соціалізації* індивіда:

1) традиційний – засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, стереотипів, які характерні для його сім'ї і найближчого оточення мікросоціуму;

2) інституціональний – функціонує при взаємодії людини з інститутами суспільства і соціальними організаціями;

3) стилізований – діє у рамках певної професійної, вікової, соціальної і так далі субкультура.

4) міжособовий – функціонує при взаємодії людини з суб'єктивно значущими, референтними для нього особами.

Основні напрями соціалізації відповідають ключовим сферам життєдіяльності людини : поведінковій, емоційно-чуттєвій, пізнавальній, буттєвій, морально-моральній, міжособовій. Іншими словами, в процесі соціалізації люди навчаються тому, як себе звістки, емоційно реагувати на різні ситуації, переживати, спілкуватися, діяти і розуміти.

Особливості соціалізації студентської молоді

Міністерство освіти і науки України у 2001 р. затвердило "Положення про організацію студентського самоврядування у вищих навчальних закладах". Головним завданням діяльності студентських об'єднань є удосконалення навчально-виховного процесу, спрямоване на сумлінне навчання, виховання духовності і культури студентів. Студентське самоврядування — це діяльність, за допомогою якої максимально виявляються і реалізуються творчі здібності студентів, формуються моральні якості, ініціатива, підвищується відповідальність кожного за результатами своєї праці. Положення передбачає зростання ролі студентського колективу в процесі управління навчальним закладом.

За даними управління освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації, на території області розташовано 63 вищих навчальних заклади I—IV рівнів акредитації: 47 — державної та 6 — недержавної форм власності. З них 47 вищих навчальних закладів I—IV рівнів акредитації, причому 28 закладів I—II рівнів акредитації; 19 закладів III—IV рівнів акредитації, в тому числі, 9 університетів, 7 академій, 3 інститути. У вищих навчальних закладах області за 330

спеціальностями та спеціалізаціями навчаються 127 270 студентів. На сучасному етапі ринок праці потребує нових спеціальностей. Особливо інтенсивно це відчутно у галузі комп'ютерних технологій, економічних наук. Так, протягом 2003 р. відкрито 21 спеціальність.

У сучасних умовах реалізація молодіжної політики неможлива без плідної співпраці з органами студентського самоврядування і громадськими об'єднаннями. Спільна праця органів студентського самоврядування з адміністраціями ВНЗ допомагає орієнтуватися студентам у складній ситуації сучасного світу, вносити конкретні пропозиції з метою покращання навчально-виховного процесу та надання матеріальної підтримки студентам, формування у них навичок майбутніх організаторів і керівників.

Студентські ради спільно з вихователями планують та проводять виховні заходи, здійснюють контроль за дотриманням студентами правил внутрішнього розпорядку, приділяють увагу роботі гуртків художньої самодіяльності та спортивних секцій, самопідготовці студентів до занять, сприяють популяризації здорового способу життя, запрошують для виступів медичних працівників і працівників правоохоронних органів.

У гуртожитках вищих навчальних закладів систематично проводиться робота з профілактики негативних явищ серед студентів. В більшості гуртожитків створено ради громадського самоврядування, студентські оперативні загони, організовано згідно з графіком щоденне чергування членів оперативних загонів. У гуртожитках діє контрольно-пропускний режим, деякими ВНЗ налагоджена система цілодобової охорони. Цікавий досвід з цього питання набутий в Одеському національному політехнічному університеті, Одеській національній морській академії, Одеській національній юридичній академії, Білгород-Дністровському педагогічному училищі, в Одеському базовому медичному училищі, Одеському технічному коледжі, Одеському коледжі стандартизації, метрології та сертифікації, Одеському технікуму нафтової і газової промисловості та ін.

Вищі навчальні заклади I—IV рівнів акредитації Одеської області вважають одним із пріоритетних напрямів роботи профілактику наркоманії, асоціальної поведінки студентів, формування у них потреби у здоровому способі життя.

У більшості навчальних закладів створені і діють ради з профілактики правопорушень, на яких проводиться профілактична

робота зі студентами, схильними до правопорушень, вживання наркотиків, алкоголю. До цих рад входять досвідчені педагоги, психологи, члени студентських рад. У навчальних закладах налагоджена чітка взаємодія адміністрації, педагогічного колективу і членів студентських рад. Практикується проведення спільних рейдів, співпраця з громадськими організаціями, благодійними фондами, структурними підрозділами державних органів влади, які причетні до виховного процесу. Наприклад, проведено семінар з проблем "Профілактики наркоманії та захворювання на СНІД" на базі Одеського обласного наркологічного диспансеру для психологів, вихователів гуртожитку, соціальних педагогів вищих навчальних закладів I—II рівня акредитації, а також Всеукраїнську науково-практичну конференцію "Психолого-педагогічні основи формування здорового способу життя та профілактики СНІДу серед студентської молоді".

З 2000 р. реалізується програма "Сприяння просвітницькій роботі "рівний-рівному" серед молоді України щодо здорового способу життя". Програма спрямована на формування здорового способу життя серед молоді, профілактику тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин, захворювань на ВІЛ/СНІД та інфекції, що передаються статевим шляхом. Заслуговує на увагу досвід роботи у цьому напрямі вищих навчальних закладів медичного профілю. Створено лекторські групи, які організовують лекції серед студентів і школярів на теми: "СНІД", "Наркоманія", "Шкідливість алкоголізму", "Про шкідливість паління", "Екологія і здоров'я людини", "Культура поведінки молодої людини".

У межах цієї програми в області підготовлено 104 педагога-тренера для пропаганди здорового способу життя серед дітей і молоді за методом передачі знань "рівний-рівному" та 306 підлітків-інструкторів. За їх участю пройшли навчання близько 2 тисяч підлітків.

В області діють волонтерські загони із студентів педагогічних і медичних училищ, діяльність яких направлена на попередження бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх, профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі.

З метою профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі використовуються інноваційні форми роботи з "групами ризику". "Студенти-сироти" — це особлива категорія молоді, яка протягом всього періоду навчання знаходиться на державному

забезпеченні (безкоштовне харчування, проживання у гуртожитку, безоплатний проїзд) та під постійною опікою керівників вищих навчальних закладів, оскільки належить до "групи ризику". На жаль, з кожним роком кількість такої молоді зростає. З 1999 до 2002 р. кількість студентів такої категорії збільшилась практично у два рази (з 338 до 509). Південноукраїнським державним педагогічним університетом ім. К.Д. Ушинського розроблена цільова програма підтримки знедолених дітей, підлітків, юнацтва та впроваджена в школах-інтернатах № 2 і 4 м. Одеси, Одеському благодійному фонді "Світлий будинок". Результатом цієї програми є вплив на ціннісні орієнтації підлітків, формування в них позитивної мотивації вчинків.

З кожним роком студентство стає все більш важливим чинником суспільного життя. Сучасні студенти беруть активну участь у формуванні соціально-економічних відносин на ринкових засадах, освоюють європейський інформаційний простір, здобувають освіту за кордоном, виборюють призові місця на конкурсах та олімпіадах.

З метою соціальної підтримки талановитої та обдарованої молоді Одещини для студентів вищих навчальних закладів I— II рівнів акредитації протягом 2002/2003 навчального року надано Президентом України 44 стипендії, 17 стипендій — Верховною Радою України.

З метою піднесення престижу української мови серед студентської молоді, шанобливого ставлення до культури і традицій українського народу у вищих навчальних закладах проведено загальнонаціональний етап III Міжнародного конкурсу з української мови ім. П. Яцика.

На виконання Указу Президента України "Про Всеукраїнську студентську раду" від 22 листопада 2001 р. № 1128/2001 та з метою консолідації молоді навколо ідей державності, підвищення її громадсько-політичної свідомості, сприяння взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, розв'язання соціальних проблем студентської молоді розпорядженням голови обласної державної адміністрації "Про утворення обласної студентської ради" від 10 січня 2002 р. № 8/А — 2002 створено обласну студентську раду та затверджено її склад.

На засіданнях обласної студентської ради обговорюються питання щодо становища студентської молоді в області та оздоровлення студентів влітку. Крім того, за ініціативи членів обласної студентської ради питання про становище студентської молоді

заслуховувались на пленумах обласного комітету профспілки працівників освіти і науки.

Члени обласної студентської ради беруть участь у перевірці стану санітарно-побутових умов проживання студентів у гуртожитках. За підсумками перевірки, підготовлені матеріали подано для розгляду на колегії Міністерства освіти і науки України.

На засіданнях обласної студентської ради обговорюються найактуальніші проблеми, наприклад, проживання студентських сімей у гуртожитках. Тобто, коли члени родини навчаються у різних вищих навчальних закладах, то один із них платить за проживання як інші особи, тобто 60—80 грн. З метою вирішення цього питання на міжвузівському рівні створено банк даних таких сімей. Це питання погоджується на засіданнях ради ректорів та директорів.

Члени обласної студентської ради виступають у засобах масової інформації з найбільш актуальними проблемами, які мають місце у всіх сферах життєдіяльності (надзвичайно гострою є проблема працевлаштування студентів з метою покращання свого матеріального становища). Наприклад, за їх ініціативи відбулася трансляція телепередач на каналах АРТ та РІАК з метою привернення уваги суспільства до процесів соціального становища студентської молоді. З цього приводу керівниками вищих навчальних закладів, органами студентського самоврядування спільно з органами виконавчої влади організовано та проведено ряд заходів щодо поліпшення становища студентської молоді у здобутті повноцінної освіти і подальшого працевлаштування.

Викладачами вищих навчальних закладів проводяться кураторські години, лекції та круглі столи на теми: "Права та обов'язки студента", "Місце і роль студентства у сучасній Україні", "Студент сьогодні — майбутнє України"; "Студентське самоврядування — школа майбутнього керівника"; "Роль студентства у суспільно-політичному житті України"; "Студентське самоврядування як взірєць гуманізації управління у вищій школі". Відбуваються вечори, дискотеки, конкурси, конференції, фестивалі тощо.

З метою створення належних умов для здійснення свідомого волевиявлення виборців під час підготовки та проведення виборів народних депутатів України та органів місцевого самоврядування, для підвищення правової культури учасників виборчого процесу в 2002/2003 навчальному році організовано та проведено ряд заходів, які підтвердили, що молоде покоління хоче і готове активно брати участь

в соціально-політичному житті області (обласний форум "Молодь Одещини"; "За єдину Україну"; акція "Молодь і вибори"). Студентська молодь також брала активну участь в обговоренні проекту Закону України "Про внесення змін до Конституції України". Результати голосувань показали, що молодь підтримує внесені зміни до проекту Конституції України. На сторінках газет, які видаються вищими навчальними закладами, запроваджених газетних колонках "студентська платформа", "бліцопитування" висвітлювалися матеріали обговорення та погляди студентів.

Слід зазначити, що найавторитетнішими серед молоді виявляються студентські профспілкові організації вищих навчальних закладів, а безперечним лідером є студентські профспілки Одеського національного політехнічного університету, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Одеської національної академії харчових технологій та ін. Крім того, посилює свій вплив на молодих людей "Асоціація профспілок студентів", основними напрямками діяльності якої є захист юридичних, правових і соціальних інтересів студентської молоді.

Основними завданнями соціального становлення студентської молоді є здобуття повноцінної освіти і подальше працевлаштування, розвиток і реалізація творчих та інтелектуальних здібностей, лідерських якостей, формування активної громадянської позиції. Актуальною вимогою часу є розвиток студентського самоврядування як повноцінного партнера державних органів і керівництва вищих навчальних закладів у розв'язанні найважливіших студентських проблем, яким необхідно приділити особливу увагу.

Нормативно-правова база соціалізації дітей і молоді

В Україні на сучасному етапі під соціальним становленням молоді розуміють кількісні та якісні зміни цієї демографічної групи. Молодь як соціально-демографічна група охоплює такі вікові межі: неповнолітні (від 14 до 18 років), повнолітні (віком до 28 років). За даними Держстандарту України на 1 січня 2000 р. кількість молоді віком від 14 до 28 років трохи перевищує 11 млн. осіб, що становить 22,3 % загальної кількості постійного населення країни. Молодь переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей і статусу у процесі спеціального соціального забезпечення, допомоги, обслуговування й іншого соціального захисту.

Проблеми, що виникають у процесі соціалізації молоді, у сучасному соціумі поділяють на дві групи.

1. Соціальні молодіжні проблеми: визначення ролі та місця молоді в сучасному суспільстві; формування ціннісних орієнтирів та їх моральних пріоритетів; становище на ринку праці; забезпечення молоді певного освітнього рівня; політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді.

2. Особистісні проблеми молоді: пошуки сенсу життя; професійне самовизначення; кохання; створення власної сім'ї; взаємостосунки з дорослими та однолітками; здоров'я молодих людей.

Визначимо деякі напрями молодіжної політики у світі як провідного компонента соціалізаційного процесу. Огляд документів (наприклад, "Конвенція про права дитини", "Концепція виховання європейської громадянськості"), які приймає міжнародне співтовариство, свідчить про загострення та кризовий стан соціального процесу, що зумовлює визначення духовних цінностей сучасного суспільства. Формування громадянськості як інтегрованої ціннісної орієнтації стає провідним завданням молодіжного соціалізаційного процесу.

Громадянськість розглядається як ієрархічна структура, до складу якої входять такі рівні формування цінностей: національний — його завданням є формування громадянина держави; регіональний — формування громадянина певної регіональної спільноти (наприклад, громадянина Європи); глобальний (загальнолюдський) — формування громадянина світу¹.

Розглянемо національний рівень ідеї громадянськості. Наприклад, в умовах українського державотворення провідним завданням національного виховання є формування таких цінностей, як патріотизм, гуманізм, толерантність, совість, честь, любов, дружба, працелюбність, а також цінностей, які пов'язані з належністю до народу (спільність мови, способу мислення, географічних умов, релігійних вірувань, традицій, звичаїв, освіти, мистецтва, літератури тощо).

З метою утворення нової європейської громадянськості експерти Ради Європи дійшли висновку, що вона має спільні риси, незважаючи на специфічні особливості, характерні для кожної з країн. Спільність стосується трьох провідних складових: знань, цінностей і практичних навичок.

Найбільш важливими знаннями, необхідними для повноцінного життя як в умовах демократичної держави, так і в умовах єдиної Європи, були названі: функціонування демократії та її інститутів; політичні, юридичні та фінансові аспекти життя держави, регіону; громадянські права, свободи та обов'язки у визначенні державних і міжнародних документів; розуміння поняття "демократичне громадянство" у суспільстві, в якому живуть громадяни; європейський (міжнародний) контекст демократичного громадянства.

До спільних важливих цінностей громадянського виховання зараховано: рівноправність кожного людського життя; повага до себе та інших; свобода; солідарність; етнічна, расова, політична, культурна та релігійна толерантність; взаєморозуміння; громадянська мужність.

Кожному громадянину Європи необхідні такі навички: розв'язувати конфлікти у неагресивній формі; аргументувати та захищати власну думку; інтерпретувати аргументи іншого; розуміти і приймати відмінні погляди; робити вибір, піддавати моральному аналізу альтернативні позиції; нести спільну відповідальність; розвивати конструктивні стосунки з іншими людьми; вміти критично осмислювати, порівнювати позиції та істини.

Радю культурного співробітництва в межах роботи Ради Європи був створений кодекс виховних цінностей, схвалений як керівництво до дії в умовах мультикультурного суспільства. Складовими кодексу громадянського виховання є такі аспекти: ставлення людини до себе, стосунки з іншими людьми, ставлення до суспільства, до навколишнього середовища.

Ставлення до себе характеризується так: ми цінуємо кожну особистість як унікальну сутність, яка є важливою для нас сама по собі і має потенціал духовного, морального, інтелектуального та фізичного розвитку.

Особистість для реалізації цієї цінності повинна: прагнути пізнати власний характер, його сильні та слабкі сторони; розвивати почуття самосвідомості; зрозуміти сенс життя, своє призначення в ньому, замислюватись як його прожити; прагнути жити згідно із загальноприйнятими моральними нормами; з відповідальністю використовувати свої права і привілеї; набувати знань і мудрості протягом життя; нести відповідальність за своє життя у межах своїх можливостей.

Взаємини з іншими людьми як цінність представлено таким чином: ми цінуємо інших людей незалежно від того, що вони мають

чи можуть зробити для нас; ми цінуємо ці стосунки як такі, що мають важливе значення для нашого розвитку та блага суспільства.

Керуючись зазначеною вище цінністю у взаєминах, потрібно: поважати гідність всіх людей; давати зрозуміти, що їх цінують; викликати лояльність, довіру, щирість; співпрацювати з іншими; підтримувати інших; поважати довіру, життя, приватність, власність; намагатися розв'язувати проблеми мирним шляхом.

Ставлення до суспільства визначається так: ми цінуємо правду, права людини, закон, справедливість, колективні зусилля для спільного блага; особливо цінуємо сім'ю як джерело любові і підтримки для всіх її членів, як основу суспільства, в якому люди турбуються одне про одного.

Принципи реалізації зазначеної цінності такі: розуміти свої громадянські обов'язки; бути готовим протистояти цінностям або діям, що можуть зашкодити окремим особам чи всьому суспільству; підтримувати сім'ю у вихованні дітей і турботі про утриманців; допомагати людям розуміти закон і його дії; підкорятись закону і сприяти виконанню його іншими; приймати різноманітність і поважати право інших людей на релігійну і культурну своєрідність; підтримувати людей, які самотійно не можуть вести правильний спосіб життя; сприяти демократії; зробити правду та єдність пріоритетами громадянського життя.

Така цінність, як ставлення до навколишнього середовища, представлена твердженням: ми цінуємо світ природи як уособлення дива і джерело натхнення; ми визнаємо своїм обов'язком збереження оточуючого середовища у належному стані для прийдешніх поколінь.

Керуючись цією цінністю, необхідно: зберігати збалансованість і різноманіття у природі; виправдовувати розвиток лише за умови збереження навколишнього середовища; відновлювати природне середовище, зруйноване людиною; зберігати красу природи; усвідомлювати місце людини в світі.

Окреслимо цінності глобального, планетарного рівня формування громадянства. Паризька конференція у 1974 р. прийняла "Рекомендації виховання у дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і поваги до прав людини і основних свобод", що стали нормативною, методологічною та практичною базою для всіх подальших програм і проектів ЮНБСКО у цьому напрямі. Цей документ чітко визначає принципи і зміст виховання за такими аспектами:

— розуміння та повага до всіх народів, їх культур, цивілізацій, цінностей та способу життя; повага до місцевих етнічних культур і культур інших народів;

— усвідомлення зростаючої глобальної (політичної, економічної, культурної, екологічної) взаємозалежності між народами і націями;

— здатність до спілкування з іншими;

— усвідомлення не тільки прав, а й обов'язків, покладених на окремих осіб, соціальні групи і народи стосовно один одного;

— розуміння необхідності міжнародної солідарності та співробітництва ;

— готовність окремої особи брати участь у вирішенні проблем своєї громади, своєї країни та світу в цілому;

— глобальна перспектива для освіти на всіх рівнях і у всіх формах¹.

У документі підкреслюється взаємозв'язок між вихованням у дусі миру і полікультурним вихованням, які стають підґрунтям для запобігання різним формам насилля та конфліктів між етнічними, релігійними та іншими групами населення планети. Оскільки великого значення набуває виховання молоді у дусі миру, прав людини і миролюбства, то на Паризькій конференції 1995 р. була прийнята декларація, яка визначила провідні завдання освіти щодо поширення культури миру.

У цьому документі ЮНБСКО визначає такі напрями освіти:

— навчання і практична підготовка вчителів і учнів до взаємодії, урегулювання конфліктів, посередництва;

— встановлення зв'язків школи з повсякденним життям, шкільних заходів з життям міста (села, регіону), що сприятиме залученню до діяльності в галузі культури і розвитку всієї громади;

— внесення до навчальних планів інформації про громадські рухи за мир та ненасилля, демократію і справедливий розвиток. Встановлення взаємозв'язку між місцевими та міжнародними установами з метою сприяння розвитку в учнів почуття лояльності у ставленні до сім'ї, місця проживання, етнічної або культурної групи, своєї країни, всього світу;

— поширення почуття спільності з іншими народами і з усім життям планети з метою збереження культурного різноманіття світу та його екології для наступних поколінь;

— систематичне розширення та оновлення навчальних програм з метою забезпечення такого підходу до етнічних, расових і культурних

відмінностей між народами, який би підкреслював їх рівність і унікальний внесок кожного у загальний розвиток та добробут;

- систематичне оновлення методів викладання історії з посиленням акценту на засобах реалізації ненасильницьких соціальних перетворень, на визнанні ролі жінки в історії;

- викладання навчальних дисциплін у тісному зв'язку з культурою та життям суспільства. Слід спростовувати поширений міф про те, що війна і будь-яке інше організоване насилля генетично властиві людській природі, а не виникають на соціальному ґрунті¹.

Зазначений документ став передумовою створення провідних завдань педагогіки ненасилля та її похідної — екологічної освіти і виховання як цінностей, притаманних громадянам світу. До цих завдань належать:

- визнання цінності всього живого, людини і її життя;
- заперечення примусу як способу вирішення політичних, економічних і міжособистісних проблем і конфліктів;
- виховання молоді у дусі миролюбства, поваги до гідності і прав інших людей, бережливого ставлення до природи, всього живого, здатності вирішувати конфлікти без застосування відкритих та потайних форм примусу;
- формування інтересу до навколишньої природи, культури поведінки в навколишньому середовищі;
- надання елементарних знань про екологічні системи живих організмів, формування розуміння єдності і різноманіття природи;
- формування розуміння соціального і природного середовища як системи взаємопов'язаних компонентів.

Однак розуміння соціалізації тільки як здійснення процесу формування та розвитку певних особистісних якостей сучасної молоді та забезпечення її відповідною базою знань, умінь і навичок сьогодні замало.

Оскільки сучасне суспільство вимагає поступального збільшення ваги практичної участі молодого покоління у житті, то у Законі "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні"^{*} визначено провідні принципи соціальної роботи з нею. Ці принципи значною мірою гарантують розвиток законодавчої діяльності держави щодо забезпечення різних видів соціальної роботи з молоддю, здійснюють вплив на вирішення соціальних питань. До них належать:

— повага до загальнолюдських цінностей, прав людини і народів, історичних, культурних, національних особливостей України та її природи;

— безпосередня участь молоді у формуванні та реалізації політики і програм, які стосуються суспільства взагалі та молоді зокрема;

— урахування потреб молоді, співвіднесення їх реалізації з економічними можливостями держави;

— доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівність правових гарантій;

— відповідальність держави за створення умов щодо розвитку та самореалізації дітей і молоді;

— єдність зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, установ та громадян у справі соціального становлення та розвитку дітей і молоді;

— відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за дотримання Конституції, законодавства України.

Усвідомлення запропонованих заходів та їх реалізація допомагають віднайти адекватні і конструктивні шляхи соціалізації молоді в Україні, зосередивши увагу на попередженні відчуження їх від суспільства. Вирішення цих проблем порушено у Декларації "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" від 15 грудня 1992 р., головними завданнями якої є:

— вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді;

— надання допомоги молодим людям у реалізації й самореалізації їх творчих можливостей та ініціатив, широке залучення юнаків і дівчат до активної участі в національно-культурному відродженні українського народу, формуванні його свідомості, розвитку традицій та національно-етнічних особливостей;

— залучення молоді до активної участі в економічному розвитку України;

— надання державою кожній молодій людині соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, професійної підготовки;

— координація зусиль усіх організацій та соціальних інститутів, які працюють з молоддю.

Проголошена Декларація стала основою для здійснення державної молодіжної політики в Україні.

Отже, створення суспільством і державою правових, організаційних, матеріальних та духовних умов для розвитку студентської молоді є підґрунтям для соціального виховання як системи соціально-педагогічних, культурних, сімейно-побутових та інших заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння молодим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування сталих ціннісних орієнтацій та адекватної соціально спрямованої поведінки.

Література

1. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. — Ростов н/Д.: Феникс, 1999. — 416 с.
2. Бондарчук ЕЛ., Бондарчук Л.И. Основы психологии и педагогики. — К.: МАУП, 1999. — 168 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка. — К.: Академія, 2001. — 576 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
5. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. — СПб.: Свет, 1997. — 608 с.
6. Громцева А.К. Формирование у школьников готовности к самообразованию. — М.: Просвещение, 1983. — 144 с.
7. Древелов Х. и др. Домашние задания. — М.: Просвещение, 1989. — 80 с.
8. Дьяченко М.И., Кандыбович Л. А. Краткий психологический словарь. — Минск: Хэлтон, 1998. — 399 с.
9. Елканов СБ. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 189 с.
10. Заброцький М.М. Педагогічна психологія. — К.: МАУП, 2000. — 100 с.
11. Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация. — М.: Академия, 2001. — 192 с.
12. Ильина Т.А. Педагогика. — М.: Просвещение, 1984. — 496 с.
13. Камков ИЛ. Педагогика высшей школы. — М.: МЭСИ, 1980. — 296 с.
14. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.

15. Осницкий А.К. Саморегуляция деятельности школьника и формирование активной личности. — М.: Знание, 1986. — 80 с.
16. Основы вузовской педагогики / Под ред. Н.В. Кузьминой — Л.: ЛГУ, 1972. — 311 с.
17. Основы педагогики и психологии высшей школы / А.В. Петровский, В.М. Ковалева и др.; Под ред. А.В. Петровского. — М.: МГУ, 1986. — 303 с.
18. Паламарчук В.Ф., Орлов СЛ. НОТ школьника — путь к творчеству. — К.: Рад. шк., 1988. — 134 с.
19. Педагогика высшей школы / Под ред. Н.М. Пейсахова. — Казань: КГУ, 1985. — 191 с.
20. Педагогіка вищої школи / І.М. Богданова, З.Н. Курлянд та ін. — О.: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2002. — 344 с.
21. Педагогіка / І.М. Богданова, З.Н. Курлянд та ін. — Х.: ТОВ "Одісей", 2003. — 352 с.
22. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / С.А. Смирнов, И.Б. Котова и др.; Под ред. С.А. Смирнова. — М.: Академия, 1998. — 512 с.
23. Педагогика / Под ред. В.В. Белорусовой и И.Н. Решетень. — М.: Физкультура и спорт, 1986. — 288 с.
24. Педагогика / Ю.К. Бабанский, В.А. Сластенин и др.; Под ред. Ю.К. Бабанского. — М.: Просвещение, 1988. — 479 с.
25. Проблемы научной организации труда в школе / Под ред. И.П. Раченко. — М.: Педагогика, 1987. — 152 с.
26. Раченко ИЛ. НОТ учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 238 с.
27. Раченко ИЛ. Принципы научной организации педагогического труда. — К.: Рад. шк., 1989. — 190 с.
28. Рувинский Л.И., Кобыляцкий ИЛ. Основы педагогики. — М.: Просвещение, 1985. — 224 с.
29. Ситаров В.А. Дидактика / Под ред. В.А. Сластенина. — М.: Академия, 2002. — 368 с.
30. Халперн Д. Психология критического мышления. — СПб.: Питер, 2001. — 512 с.
31. Харламов И.Ф. Педагогика. — М.: Юность, 1997. — 512 с.
32. Хуторской А.В. Современная дидактика. — СПб.: Питер, 2001. — 544 с.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

Останнім часом соціологи почали вивчати ще один тип соціалізації : соціалізацію літніх. Пристосування до старості не обов'язково є процесом росту. Розвиток особистості може припинитися або навіть повернути назад із-за послаблення фізичних і психологічних можливостей людини, що часто відбувається в старості. Деякі літні люди перестають грати активну роль в суспільстві із-за розладу здоров'я, фінансових утруднень і емоційних переживань. Ця тенденція викликає занепокоєння в США. У суспільствах, де з великою повагою відносяться до традицій, наприклад в Японії, люди похилого віку користуються шаною; у Америці ж літніх людей "відправляють на вигін", коли вони йдуть на пенсію, - несподівано вони стають зовсім непотрібними суспільству.

Соціолог Ірвін Розов (1974) вважає, що соціалізацію американців в літньому віці не можна визнати ефективною. Він підкреслює, що, тоді як інші етапи соціалізації асоціюються з такими урочистими ритуалами, як конфірмація, церемонія вручення диплома, весілля і так далі, в літньому віці життя скрашують лише дні народження, що зрідка відмічаються, та щомісячне отримання пенсії. Тому люди нехотя змиряються із старістю, що настає, замість того щоб приймати її як новий і неповторний етап життя. Крім того, на попередніх етапах життя зазвичай приносить усі нові радощі і блага - збільшення доходу, влада, любовні пригоди, а в літньому віці людини чекають головним чином втрати. Замість вступу в нові громадські групи літні люди стають усе більш самотніми - їх діти від'їжджають, друзі помирають, увечері їм страшно вийти з будинку. Соціалізація літніх відрізняється від соціалізації на більше ранніх етапах життя ще і тим, що ролі літніх людей чітко не визначені. Вдова вже більше не дружина, чиновник, що пішов на пенсію, вже не віце-президент. Положення вдови і пенсіонера навіть не можна вважати ролями, оскільки вони мало пов'язані з певними нормами або ідеалами.

Не маючи чітко певних ролей, люди літнього віку прагнуть виглядати молодими в суспільстві, де високо цінується енергія молодості. Справжня роль людей похилого віку в цьому суспільстві залишається неясною. Люди, значна частина життя яких залишилася позаду, не користуються особливим престижем або шаною.

Якщо наше суспільство ухиляється від вирішення проблеми соціалізації в літньому віці, то проблеми, пов'язані із смертю, в ще більшій мірі вважаються табу.

На відміну від ірландців, що влаштовують поминання у присутності тіла померлого, або індусів, що пускають за течією Гангу плоти з похоронними вогнищами, американці намагаються звести до мінімуму емоційні переживання, що викликаються смертю близьких людей. Лише небагато літніх людей живуть з дітьми; вони часто помирають у будинках для престарілих або на лікарняних ліжках. Прощання відбувається на кладовищі, і байдужі службовці похоронного бюро риють могилу або кремують покійного.

Наше замішання перед лицем смерті підтвердили дослідження, проведені в лікарняних палатах. Навіть люди, що вважають смерть "нормальним явищем", вживають спеціальний жаргон, щоб ослабити емоційну дію цієї події. Наприклад, словом DOA вони називають людину, померлу по дорозі в лікарню. Померлих пацієнтів відразу ж прибирають з палати і відправляють в морг (Сад- нау, 1967).

Живі абсолютно не підготовлені до смерті. Співробітники похоронного бюро використовують особливу мову, кажучи про покійний, про тіло, спадкоємців і похоронну церемонію. Організація похоронів здійснюється такими, що головним чином служать

* *Dead on arrival* - доставлений (у лікарню) мертвим. (Ред.).

яким немає діла до сім'ї померлого. Церемонія прощання друзів і членів сім'ї з покійним триває дуже недовго, тому увесь цей ритуал позбавлений емоційної сили і глибини (Блаунер, 1966). Ясно, що суспільство тільки виграло б, якби в нім затвердилися гуманніші і розумніші способи підготовки до смерті і відходу з життя.

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Батьки, друзі, тренери, духовні наставники, підприємці і інші люди зацікавлені в тому, щоб ми освоювали соціальні ролі і прагнули виконувати їх в житті. Інститути, окремі люди і групи, які сприяють соціалізації, називаються агентами соціалізації. Далі представлені деякі основні агенти соціалізації, діючі на певному етапі життєвого шляху.

МЕТОД ІНТЕРВ'Ю ТА АНКЕТУВАННЯ

Види опитування

Опитування застосовують коли потрібно з'ясувати рівень розуміння піддослідним певних завдань, життєвих ситуацій, коли потрібна інформація про інтереси, погляди, почуття, мотиви поведінки тощо.

Найбільш поширені різновиди опитування як методу психологічного дослідження такі:

- бесіда;
- інтерв'ю;
- анкетне дослідження;
- соціометричне дослідження;
- референтометрія;
- фокус-групи.

Бесіда як найбільш популярний різновид опитування

Бесіда – емпіричний метод одержання інформації на основі вербальної комунікації при безпосередньому контакті, який досить широко використовується в різних сферах психології: соціальній, медичній, дитячій.

Специфічні види бесіди:

- ознайомлювальна – перше знайомство, що дозволило б точніше побудувати основну частину дослідження;
- введення в експеримент – мета: налаштування співрозмовника на характер експерименту та перелік головних дій і робіт, передбачених експериментом, надання інструкцій перед кожним з виконуваних циклів дій та елементів експерименту;
- експериментальна бесіда – використовується там, де кожний елемент діяльності передбачає повну змістову завершеність попереднього, а отже, контакт експериментатора з піддослідним як підбиття підсумків – необхідний елемент дослідження;
- клінічна бесіда – форма емпіричної взаємодії психолога з клієнтом у ситуації індивідуального консультування або, власне, у психотерапевтичній ситуації (ситуація перетворювальних дій психолога втілюється через прикладні впливи психолога на предмет взаємодії).

У ситуації емпіричної пізнавальної діяльності психолога метод бесіди відіграє, як правило, допоміжну роль.

У ситуації перетворювальних дій психолога може застосовуватись як головна організація взаємодії.

Особливість бесіди як наукового методу полягає в тому, що зберігаючи мету її проведення, можна змінювати питання залежно від отриманих відповідей.

Важливо зберігати невимушену обстановку. На жодному етапі бесіда не повинна перетворитися у допит піддослідних.

Об'єкти вивчення (дає можливість безпосереднього контакту):

- зміст відповідей;
- підтекст відповідей (особливості інтонації, поведінки) – при плануванні, щоб максимально повно використовувати.

Форми отримання інформації:

- пряма (певне прямо поставлене запитання: «Хто знає про...», «Як ставитися до...»);
- непряма (обговорення прочитаної книги, переглянутого фільму, проблемної ситуації) – допомагає зробити висновки або підтвердити, уточнити характеристику піддослідного, що склалася на основі відповідей на прямі запитання.

Інтерв'ю – організація усного опитування

Інтерв'ю – один із варіантів бесіди.

Інтерв'ювання (від англ. «зустріч», «бесіда») – метод одержання інформації у ході усного безпосереднього опитування.

На відміну від звичайної бесіди процедура інтерв'ювання має:

- чітку мету;
- припускає попереднє планування дій щодо збирання інформації;
- оброблення отриманих результатів.

Етапи розвитку інтерв'ю як психологічного методу:

I. Використання у сфері психотерапії та психотехніки.

II. Використання у соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях, де вперше виникли питання про валідність способів організації і проведення інтерв'ю та достовірність отриманої інформації.

III. Сучасний етап – координація практичних, теоретичних та методологічних проблем інтерв'ю з метою використання його як особливого методу отримання інформації на основі вербальної комунікації.

Інтерв'ю – це один з найбільш суб'єктивних методів, за якого надзвичайно великий ризик одержання недостовірного, навмисно або випадково перекрученого повідомлення. Використовується у комплексі з іншими засобами психологічного дослідження.

Види інтерв'ю

Залежно від умов проведення:

- одноразове;
- багаторазове;
- індивідуальне;
- групове.

За метою організації:

- дослідницьке;

- діагностичне – на ранніх етапах психотерапії;
- клінічне – терапевтична бесіда.

За формою спілкування:

- вільні – не регламентовані темою і формою бесіди. Недолік – у складності порівняння результатів. Використовується на початкових стадіях психологічного дослідження;
- стандартизовані – за чітко виробленою схемою, однаковою для всіх респондентів. Схожі на анкети із закритими запитаннями. Недолік – думки респондентів не повністю виражаються, ускладнення в досягненні контакту між дослідником і опитуваними;
- напівстандартизоване – використання двох видів запитань: обов'язкові, основні – повинні бути задані кожному опитуваному; інші – уточнюючі «підпитання» – застосовуються у бесіді залежно від відповідей на основні запитання.

Етапи організації інтерв'ю

I. Підготовчий етап включає такі компоненти:

- 1) визначення предмета й об'єкта опитування, завдань, вибір того або іншого виду інтерв'ю;
- 2) проектування інструментарію психологічного дослідження (складання плану інтерв'ю, формулювання сукупності запитань, виділення категорій аналізу зібраної інформації, розроблення інструкцій, підготування технічних засобів реєстрації й оброблювання даних);
- 3) пілотажне інтерв'ю;
- 4) уточнення програми дослідження на основі аналізу помилок і невідповідностей, що виникли під час пробного інтерв'ю (редагування запитань, зміна інструкцій);
- 5) складання кінцевого варіанта запитань, способів аналізу інформації, що збирається, текстів інструкцій респондентам.

При використанні вільного інтерв'ю часто стає можливим виключення пілотажного інтерв'ювання. Потрібне постійне вдосконалювання методики вільного опитування в міру його проведення, що робить зайвою стадію пробного, попереднього інтерв'ю. В інших видах усного опитування використання цієї стадії відіграє важливу роль у підвищенні надійності й обґрунтованості отриманих результатів.

Види запитань інтерв'юера

Щодо мети дослідження:

- процедурні (або функціональні), спрямовані на оптимізацію процесу опитування (також визначають ступінь інформованості

респондента про умови його проведення, знання мети інтерв'ю, а також сприяють встановленню і підтримці контакту);

- тематичні інформаційні, за відповідями, які потім обробляються, робляться ті або інші психологічні висновки.

За змістом:

- такі, що виявляють фактичну інформацію про соціальний стан респондента і події його минулого життя;

- такі, що визначають суб'єктивні думки опитуваного, мотиви його поведінки, життєві позиції, ставлення до себе і до інших;

- такі, що уточнюють інтенсивність думок, взаємин, емоційних реакцій.

Залежно від характеру відповідей запитання можуть припускати одержання:

- коротких, односкладових, нерозповсюджених відповідей;
- розповсюджених, великих, що більш детально виражають думки і позиції респондентів.

За формою відповідей:

- закриті: опитуваний робить свій вибір із запропонованих варіантів відповідей, не виходячи за його межі. Більш характерні для анкетування;

- відкриті: опитуваний сам формулює свою відповідь.

Необхідно зазначити, що можливі варіанти відповідей іноді пред'являються в інтерв'ю респондентові на окремих картках.

Головні правила складання запитань для інтерв'ю:

1) кожне запитання повинно бути однозначним, не містити в собі декількох відносно автономних частин, що вимагають різних відповідей;

2) варто уникати маловживаних іноземних слів, спеціальних термінів, слів з невизначеним значенням;

3) не ставити великих запитань, тому що опитуваний може не запам'ятати їх повністю і дати відповідь тільки на частину або ж взагалі відмовитися від відповіді;

4) перевага надається конкретним запитанням, а не абстрактним чи узагальненим, тому що вірогідність інформації, що стосується окремих випадків або позицій, зазвичай вища, ніж інформації в цілому. Краще поставити більше конкретних запитань у межах однієї теми, ніж одне запитання типу «Як ви зазвичай чините...»;

5) за потреби одержання інформації дискусійного характеру або не цілком прийнятної для публічного вираження респондентом, доцільно надавати запитанню маскуючий відтінок. Це досягається введенням у

обговорення відповідної уявної ситуації, що стосується самого опитуваного (скажімо, у майбутньому), або будь-якої невизначеної особи (наприклад, одного студента, юнака вашого кола і т.п.), ідентифікація з яким не викликала б у нього особливих ускладнень;

6) запитання дещо складні, нецікаві для респондента або занадто особисті не варто виносити на початок інтерв'ю. Відомо, що чим більше опитуваний заглиблюється в інтерв'ю, тим важче йому відмовитися від продовження бесіди;

7) якщо мова заходить про предмет, в якому опитуваний недостатньо компетентний, іноді бажано зробити певну передмову, пояснивши йому на прикладах або іншими словами. Тоді самі запитання будуть короткими;

8) потрібно прагнути до того, щоб усі варіанти пропонованих відповідей були прийнятні для респондента, не означали для нього втрату престижу, не принижували його гідність;

9) психологічна послідовність запитань має для інтерв'ю більш істотне значення, чим логічна послідовність. Іноді рекомендується відступати від логічного порядку, щоб уникнути впливу відповідей на попередні запитання або з метою запобігання стомлюванню опитуваного, що розвивається при одноманітній розумовій діяльності.

II. Комунікативний етап усного опитування.

Процес спілкування з респондентом найчастіше має таку структуру:

1) введення в бесіду: встановлення контакту, інформування про мету опитування й умови його проведення, формування установки на працю, відповіді на запитання респондента;

2) основна фаза інтерв'ю: докладне дослідження, що здійснюється за планом;

3) завершення бесіди: зняття напруги, що виникла, подяка за участь в роботі.

Успіх інтерв'ю залежить від того, який контакт психолог установить з респондентом. Вступне слово повинно бути коротким і обґрунтованим. Повідомлення про мету дослідження викладається в тій формі, що стимулює респондента на спільну діяльність.

Потрібно створити дружельобну атмосферу, а не панібратські стосунки з респондентом. Завдання – одержати інформацію.

Манера спілкування інтерв'юера повинна бути нейтральною, але не байдужою: реагувати на жарти, висловлювати співчуття у тих випадках, коли це необхідно.

Небажання відповідати на ті або інші запитання повинно сприйматися інтерв'юером з повагою, навіть якщо тим самим він позбавляється важливої для дослідження інформації. Однак дозволяється повернення до пропущеного раніше.

Інтерв'юер повинен намагатись ставити запитання з пам'яті, щоб у піддослідного було враження природності.

Якщо трапляються суперечливі відповіді опитуваного (це може пояснюватися невизначеністю позиції щодо цього запитання: необдуманість, подвійність взаємин, нестійкість думок або зі зміною ставлення до дослідника: зростання довіри, зменшення роздратування й ін.). припустиме делікатне звертання за поясненнями до респондента або ж використання запитань, у яких наявність дилеми певною мірою замаскована уявними обставинами.

Особливу проблему створює фіксація інформації в інтерв'ю. Прийняттю її розв'язання поки не існує:

- маскування технічних засобів реєстрації відповідей (наприклад, прихований магнітофонний запис) не відповідає етичним принципам психологічного дослідження;
- відкритий запис за допомогою відеокамери, диктофона або магнітофона приводить до того, що респонденти почуваються скуто, дають перекручені відповіді;
- стенографування перебігу інтерв'ю або ведення дослідником дослівних записів аналогічно впливають на поведінку респондента;
- фіксація інформації тільки по пам'яті, по закінченню процедури опитування, найчастіше призводить до цілої низки суттєвих перекручувань матеріалу;
- кодування змісту відповідей і поведінкових реакцій респондентів за допомогою умовних позначок на спеціальних бланках, виходячи із заздалегідь передбачених категорій, обмежується у більшості випадків графічним співвідношенням інформації, що сприймається з тим або іншим видом даних, наявних на бланку. Самих відповідей він не записує, за винятком тих, які «не вписуються» у складений ним перелік.

На аналітичному етапі інтерв'ювання проводиться оброблення й інтерпретація та аналіз зібраної інформації, а також зіставлення результатів усного опитування з даними, отриманими за допомогою інших методів психологічного дослідження.

Бесіда проводиться:

- 1) коли дослідник збирає первинну інформацію про випробуваного, дає йому інструкцію, мотивує та ін.;

2) на останньому етапі – у формі постекспериментального інтерв'ю;

3) ще є клінічна бесіда. Цей термін закріпився за способом дослідження цілісної особи, при якому під час діалогу з випробовуваним дослідник прагне отримати максимально повну інформацію про його індивідуально-особові особливості, життєвий шлях, стан його свідомості та підсвідомості і так далі. Клінічна бесіда найчастіше проводиться в спеціально обладнаному приміщенні. Часто вона входить у контекст психологічної консультації або психологічного тренінгу. Різні школи і напрями психології застосовують свої стратегії проведення клінічної бесіди;

4) складова клінічного методу і цілеспрямований досвід тет-а-тет – інтерв'ю.

Цілеспрямованим досвідом називають інтерв'ю. Метод інтерв'ю набув масового поширення в соціальній психології, психології особи, психології праці, але головна сфера його вживання – соціологія. Тому, за традицією, його зараховують до соціологічних і соціально-психологічних методів.

Інтерв'ю визначається як «псевдобесіда»: інтерв'юер постійно повинен пам'ятати, що він – дослідник, не випускати з поля зору і вести розмову в потрібному йому руслі.

У соціальній психології інтерв'ю зараховують до одного з видів методу дослідження. Другий – заочне опитування, анкети (відкриті або закриті). Вони призначені для самостійного заповнення випробовуваним, без участі дослідника. Психологи в своїй дослідницькій практиці часто звертаються до заочного опитування. Піонером використання анкети в психологічному дослідженні був Ф. Гальтон. Досліджуючи вплив спадковості і середовища на рівень інтелектуальних досягнень, він створив анкету й опитав за її допомогою 100 найвідоміших британських учених. Пізніше анкети стали широко використовуватися у психології розвитку, психології особи, соціальній психології.

Але анкетування важко зарахувати до власне психологічних дослідницьких методів. Інформація, що отримується за допомогою анкети, – декларативна і не може вважатися надійною і достовірною навіть за наявності повної щирості випробовуваного. Кожний психолог знає, як на зміст висловів досліджуваного впливають неусвідомлювана мотивація й установки. Тому є сенс вважати анкетування непсихологічним методом, який проте може використовуватися у

психологічному дослідженні як додатковий, зокрема при проведенні соціально-психологічних досліджень.

Питання для самоконтролю

1. Метод інтерв'ю як різновид методу опитування.
2. Поняття респондента та інтерв'юера.
3. Види інтерв'ю.
4. Етапи організації інтерв'ю.
5. Види запитань інтерв'юера.
6. Метод анкетування.
7. Переваги та недоліки анкетування.
8. Види запитань у анкеті.
9. Композиція анкети.

Список рекомендованих джерел

1. Большой толковый социологический словарь (Collins) / пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2008. – Т. 1 (А–О). – 544 с.
2. Борцов Ю.С. Социология : учебное пособие / Ю.С. Борцов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2007. – 352 с.
3. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. – 3-е изд. – М. : КДУ, 2003. – 296 с.
4. Кравченко А.И. Социология : учебник / А.И. Кравченко. – М. : Велби, 2003. – 536 с.
5. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г.В. Осипова. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2008. – 672 с.
6. Социология : учебник для вузов / В.Н. Лавриненко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, Г.С. Лукашова. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
7. Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евельский и др. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
8. Томпсон Д.Л. Социология : Вводный курс / Д.Л. Томпсон, Д. Пристли / пер. с англ. – М. ; Л. : Инициатива, 2008. – 496 с.
9. Учебный социологический словарь с английскими и испанскими эквивалентами / под ред. С.А. Кравченко. – Изд. 4-е, доп. и перераб. – М. : Экзамен, 2001. – 512 с.
10. Харчева В. Основы социологии : учебник для сред. спец. учеб. заведений / В. Харчева. – М. : Логос, 1997. – 304 с.

11. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – 7-е изд. – М. : Добросвет, 2009. – 596 с.
12. Бутенко И.А. Стандартизированное интервью и новые технологии / И.А. Бутенко // Социологические исследования. – 2007. – № 11. – С. 100–105.
13. Лаба Л.Я. Способы интеграции качественных и количественных методов / Л.Я. Лаба // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 120–123.
14. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М., 1999.
15. Маркович Д.Ж. Общая социология / Д.Ж. Маркович. – М., 2008.
16. Маршак А.П. Социология / А.П. Маршак. – М. : Высшая школа, 2002.
17. Социология : учебник. – М., 2009.
18. Социология / под ред. В.И. Курбатова. – Ростов н/Д., 1998.

ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИКИ

Загальна характеристика проективних способів вивчення особистісних властивостей

Поняття «проективність» (латин. «викидання наперед») введено Л. Франком у 1939 р. для об'єднання групи зовні різнорідних способів дослідження особистості, які передбачають здійснення людиною символічного перенесення змісту внутрішнього світу на зовнішні предмети.

Положення про те, що актуалізація одних психічних елементів (сприйняття, уявлення) за певних умов сприяє виникненню інших елементів (асоціанізм) було доповнене вченням про несвідоме (психоаналіз). Проективні методики розглядались як своєрідний місток від свідомості однієї людини (дослідника) до підсвідомості іншої (піддослідного).

Завдання дослідника – відтворити ситуацію, за якої системи особистісних смислів і поведінкових стратегій людини виявляють себе необхідною мірою.

Початок проективної діагностики було закладено асоціативним експериментом К.Г. Юнга (від піддослідного вимагається максимально швидка відповідь. Загальмованість реакції, нерозуміння слів-стимул-реакції, його механічне повторення, невмотивований сміх розглядається як наявність прихованих афективних комплексів).

Використання проєктивних методик

Використання проєктивних методик передбачає:

1) неструктурованість, невизначеність стимульного матеріалу, що допускає можливість бути використаним чи проінтерпретованим різноманітними способами. На перший план виступає не його об'єктивний зміст, а ті асоціативні відношення, які проявляються в процесі дії з ним;

2) формулювання інструкцій у загальному і стислому вигляді, що дає свободу для самовираження і фантазії;

3) створення атмосфери доброзичливості за повної відсутності оцінних суджень з боку дослідника. Тут не може бути правильних і неправильних відповідей.

4) поінформованість піддослідного під час діагностичної спрямованості його дій і слів, що дозволяє уникнути навмисних чи ненавмисних спотворень при проєкції особистості.

Для кожної проєктивної методики існують вказівки щодо інтерпретації її результатів, проте інтерпретація багато в чому залежить від досвіду і кваліфікації дослідника.

Переваги проєктивної діагностики:

- орієнтованість на неусвідомлювані чи не повністю усвідомлювані психічні феномени, на ті аспекти особистості, що головним чином приховані від спостереження;

- непрямий спосіб звернення до особистісних особливостей піддослідних не запускає дію захисних механізмів, що можуть спотворити картину внутрішнього світу;

- невизначеність дослідницької ситуації допускає різноманітність поведінкових реакцій, які майже не підлягають зовнішньому тиску, отже, індивідуальні особливості фактично адекватно виявляються;

- не мають строго уніфікованих процедур проведення: дослідник може по-різному поводитись з упевненими активними піддослідними і замкнутими тривожними; при цьому не порушується співвідношення результатів різними дослідниками.

Нині не існує переконливих доказів валідності і надійності основних проєктивних методик.

Проблеми інтерпретації:

- недостатній досвід та кваліфікація дослідника;
- належність інтерпретатора і піддослідного до різного соціокультурного середовища;

- особливості особистісного розвитку дослідника (феномен «вторинної проекції»).

Головні види проективних методик

Класифікації проективних методик. Л. Франк перший розробив класифікацію проективних методик. Ця класифікація, незважаючи на велику кількість інших, із запропонованими пізніше змінами і доповненнями на сьогодні найповніше характеризує проективну техніку.

- ***Структуровані проектні методики.*** Випробуваному пропонується певний аморфний матеріал, який він повинен пояснити. Прикладом може служити методика Роршаха, що складається з 10 таблиць, на яких зображені симетричні одноколірні і поліхромні зображення – плями, які легко отримати, наносячи на аркуш паперу невелику кількість чорнил або фарб, а потім перегнувши його навпіл. Обстежуваному задається тільки одне запитання: «Що це може бути, на що це схоже?» Передбачається, що в процесі інтерпретації зображень, надання їм змісту випробуваний проектує свої внутрішні установки, прагнення й очікування щодо тестового матеріалу. Розроблені детальні, які іноді займають декілька томів, схеми інтерпретації відповідей випробуваного (докладніше див: Бурлачук Л.Ф. Дослідження особистості в клінічній психології / Л.Ф. Бурлачук. – К. : Вища школа, 1979).

- ***Конструктивні проектні методики.*** Пропонуються оформлені деталі (фігурки людей і тварин, моделі їх осель і т.п.), з яких потрібно створити осмислене ціле і пояснити його. «Тест світу», наприклад складається з 232 моделей об'єктів, розподілених у різних пропорціях за 15 категоріями (будинки, дерева, літаки, люди, тварини і т.п.). Піддослідні конструюють «малий світ», а на основі його особливостей, які враховуються дослідниками, робляться висновки про особистості «конструктора».

- ***Інтерпретативні методики.*** Необхідно пояснити, інтерпретувати повну подію, ситуацію. Тест тематичної аперцепції – чудова ілюстрація цього виду методик. Випробуваному пропонуються таблиці-картини, на яких зображені невизначені ситуації, що допускають неоднозначну інтерпретацію. Під час обстеження випробуваний складає невелику розповідь, в якій потрібно вказати, що спричинило зображену ситуацію, яка відбувається у цей час, про що думають, що відчувають дійові особи, чим ця ситуація закінчиться. Передбачається, що випробуваний ідентифікує себе з «героєм»

розповіді, що дає можливість розкрити внутрішній світ обстежуваного, його почуття, інтереси і прагнення.

- *Катарсична методика.* Пропонується ігрова діяльність у певних організованих умовах. Наприклад, психодрама у вигляді імпровізованої театральної вистави дозволяє суб'єкту не тільки афективно відреагувати (ігровий катарсис), а тим самим добивається терапевтичний ефект, але і дає дослідникові можливість виявити приховані конфлікти, проблеми, іншу особистісно насичену продукцію.

- *Рефрактивна методика.* Особистісні особливості, приховані мотиви дослідник намагається діагностувати за тими довільними змінами, що належать до загальноприйнятих засобів комунікації, наприклад, мова, почерк.

- *Експресивна методика.* Здійснення випробуванням образотворчої діяльності: малюнок на вільну або задану тему, наприклад, методика «Будинок – дерево – людина». Пропонується намалювати будинок, дерево і людину. За малюнком роблять висновки про афективну сферу особистості, рівні психосексуального розвитку та інші особливості.

- *Імпресивна методика.* Ця проектна методика ґрунтується на вивченні результатів вибору стимулів з ряду запропонованих. Випробуваний вибирає найбільш бажані стимули, яким надається перевага. Наприклад, тест Люшера, що складається з 8 кольорових квадратів (неповний набір). Пропонуються всі квадрати з проханням вибрати той, який найбільш подобається. Процедура повторюється, і в результаті утворюється ряд, у якому кольори розміщуються за їх привабливістю. Психологічна інтерпретація виходить із символічного значення кольору. Як стимули можуть виступати фактично будь-які об'єкти живої і неживої природи.

- *Адитивні методики.* У цих проективних методиках від обстежуваного вимагається завершення пропозиції, розповіді або історії, що має початок. Наприклад, пропонується серія незакінчених пропозицій типу: «Майбутнє здається мені...», «Думаю, що справжній друг...» і т.п. Ці методики використовують для діагностики різноманітних особистісних змінних – від мотивів тих чи інших вчинків до ставлення до статевого виховання молоді.

Нині найбільш поширена класифікація таких проектних методик:

- методики доповнення. Вихідний матеріал – набір слів-стимулів. Респондент повинен назвати слова, які приходять на думку, в зв'язку з почутим словом (асоціативний тест К.Г. Юнга).

Набір незакінчених пропозицій або незакінчена розповідь, що вимагають завершення («Незакінчені пропозиції»).

Запитання, на яке необхідно дати певну кількість відповідей (наприклад : «Хто я?»);

- методики інтерпретації. Вихідний матеріал – набір картинок, фотографій. Респондент повинен скласти розповідь (ТАТ, САН) за запропонованими картинкам; дати відповіді на запитання за зображеними на картинках ситуаціями (тест фрустрації Розенцвейга, тест Жилія); відібрати приємні-неприємні картинки-фотографії (тест Сонді);

- методики структурування. Малоструктурований вихідний матеріал (тлумачення випадкових форм Г. Роршаха);

- методики вивчення експресії (аналіз почерку, особливостей мовної поведінки);

- методики вивчення результатів творчості. Предмет інтерпретації – малюнок, який малює респондент («Будинок – дерево – людина», «Дерево», «Людина», «Два будинки», «Малюнок сім'ї», «Піктограма», «Автопортрет», «Картина світу», «Довільний малюнок», «Тварина, якої не існує»);

- методики структурування – передбачають надання досліджуваному певного смислу матеріалу, наповнення його якимось змістом (чорнильні плями Роршаха (10 симетричних відносно центральної вісі плям розміром 18 x 24; 5 – чорно-білих, 5 – кольорових); тауфон С. Розенцвейга, Д. Шакова; тест тривимірної аперцепції Д. Твітчела-Аллена (28 об'єктів));

- методики конструювання – створення цілого із окремих частин і розрізнених фрагментів (тест світу М. Ловенфельда (232 моделей); тест мозаїки М. Ловенфельда (465 дерев'яних, пластикових квадратів, ромбів, трикутників різних кольорів));

- методики інтерпретації – передбачають інтерпретацію (тлумачення) подій, ситуацій, зображень (тематичної аперцепції тест (ТАТ) Г. Меррея, К. Моргана (20 картин із стандартного набору стосовно статі і віку); тест фрустрації С. Розенцвейга (24 малюнки));

- методики доповнювання передбачають закінчення фрази чи історії: (закінчення речень А. Пейна, доповнення текстів («інсайт-тест» Є. Саржента));

- методики катарсису – самовираження в умовах емоційно напруженої творчості (психодрама Дж. Морено, «тест ляльок» А. Вольтмана);

- методики імпресії вимагають вибору, надання переваги одним стимул-реакціям над іншими (тест Люшера (73 картки 25 відтінків – повний, 8 карточок – у короткому));

- графічні методики, засновані на самостійному зображенні предметів, людей, тварин («Тест фарбування пальцями» Р. Шоу; методики паперу і олівця: «Малюнок сім'ї» В. Вульфа, «Будинок – дерево – людина» Дж. Бука, тест «Дерева» К. Коха, «Намалюй людину» К. Маховера «Автопортрет» Р. Бернса та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Визначити принципові відмінності проективної діагностики від інших методів дослідження особистості.

2. Специфічні характеристики певної групи проективних методик:

- методики структурування;
- методики конструювання;
- методики інтерпретації;
- методики доповнення;
- методики катарсису;
- методики імпресії.

Список рекомендованих джерел

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.

2. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию / Л.Ф. Бурлачук. – К. : Вист-С, 1997. – 128 с.

3. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика : учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351с. : ил.

4. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 528 с.

5. Проективная психология : пер. с англ. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 318 с.

6. Психологическая диагностика : учебник для студентов вузов / под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2003. – 650 с.

7. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности / Е.Т. Соколова. – М. : МГУ, 1980. – 150с.

8. Шапарь В.Б. Практическая психология. Проективные методики / В.Б. Шапарь, О.В. Шапарь. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 480 с.

СОЦІОМЕТРИЧНИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУПИ

Загальна характеристика соціометричного методу

Метод соціометрії (латин. *суспільство* і грец. *вимірюю*) використовується для діагностики міжособистісних стосунків у малих контактних групах, які існують не менше шести місяців.

Цей метод дозволяє виявляти:

- особливості систем неформальних стосунків у групі;
- ступінь психологічної сумісності конкретних людей;
- внутрішньогрупові статуси учасників процедури;
- якість психологічної атмосфери групи в цілому.

Основоположник соціометрії – американський психіатр і соціальний психолог Я.Л. Моренно (1892–1974). На його думку психічний стан людини багато в чому залежить від того положення в неформальній структурі малої групи, яке він займає.

Відповідно за Моренно соціометрія – спосіб первинної діагностики наявності проблем у взаємостосунках. Розроблені вченим методи психодрами і соціограми – це засоби корекції індивідуальних проблем і дисгармоній.

Застереження у використанні:

- відомості, отримані за допомогою соціометрії, не є вичерпною характеристикою групи, оскільки висвітлюють лише опис наявних на певний час особистісних переваг, відносин симпатії та антипатії;
- при всьому розмаїтті неформальних стосунків у групі виявляються лише ті, які відображені в запропонованих запитаннях;
- не дозволяє встановити мотиви вибору чи ізоляції одних членів групи іншими.

!!! Зазвичай використовується в комплексі з іншими методиками вивчення малої групи.

Основні питання і процедури соціометрії

Вибір – це одиниця виміру та аналізу в соціометрії. Виражає індивідуальні установки людини стосовно взаємодії з членами своєї групи в певних ситуаціях. Є показником симпатії чи антипатії.

Соціометричний вибір може бути:

- позитивним – Н.: «Кого із членів групи ви запросили б на день народження?»;
- негативним (зворотним) – Н.: «Кого із членів групи ви не хотіли мати сусідом у квартирі?»;

- нульовим (відсутність вибору) – ті, кого не згадали в попередніх виборах.

Соціометричний критерій – конкретна ситуація вибору, яка формулюється у вигляді письмового чи усного опитування всіх учасників діагностичної процедури.

Види критеріїв:

- залежно від характеру дослідницького завдання: комунікативні (спрямовані на виявлення взаємостосунків у групі – наприклад: «Кого ви вибрали б для...?») і гностичні (з'ясовують ступінь усвідомлення людиною своїх стосунків з членами групи – наприклад: «Хто, на вашу думку, вибрав би вас?»);

- за характером взаємовідносин: подвійні (передбачають стосунки партнерства, рівність позицій з тими, кого вони вибирають – наприклад: «З ким ви не погодились би піти в похід?») і одинарні (пов'язані з установленням ієрархічних стосунків лідерства і підлеглості – наприклад: «Кого ви вибрали б бригадиром на толоці (суботнику)?»);

- за характером відповідей: такі, що передбачають позитивні вибори (наприклад: «Кого ви вибрали б для...?», або такі, що передбачають негативні вибори (наприклад: «Кому ви відмовили б...?»);

- за кількістю відповідей: непараметричні (без обмеження числа можливих виборів), параметричні (з чітким обмеженням числа виборів). Оптимальною величиною вважається 4–5 людей.

Кожний вид критеріїв має свої переваги і недоліки.

Основні вимоги до формулювання соціометричних критеріїв:

- смисл запитань повинний бути повністю зрозумілим для всіх членів групи, що вимагає врахування вікових інтелектуальних та інших особливостей респондентів;

- усі ситуації виборів повинні бути описані конкретно і точно («З ким ви хотіли б працювати?» – потрібно уточнити: *де? коли? у якій якості? за яких умов?* та ін.);

- необхідно, щоб запитання викликали певну цікавість у більшості респондентів, були значущими для них;

- формулювання не повинні мати в собі невинуватдані обмеження виборів членів групи за інтелектуальними, статевими, фізичними та іншими ознаками.

Соціометричний шифр. Усім членам групи, включаючи відсутніх, присвоюються порядкові номери. Список готується заздалегідь і роздається кожному. Відповідаючи респонденти записують не прізвища, а порядкові номери.

Соціометрична картка (бланк анкети) реєструє індивідуальні вибори. У неї можна помістити коротку інструкцію і критерії (запитання). Картки підписуються респондентами. Можна закодувати.

Процедура соціометричного опитування в основному займає 10–15 хв, але час не обмежується. Учасників інформують про конфіденційність опитування. Працюють самостійно, без розмов. Робота починається після того, як усі респонденти зрозуміли особливості її виконання.

Оброблення результатів у основному складається з трьох етапів: табличного, графічного та індексологічного.

I етап – складання соціоматриці. Соціоматриця – це таблиця, за допомогою якої узагальнюються результати опитування.

Код	Хто вибирає	Кого вибирають					Зроблені вибори		
		1	2	3	4	5	+	-	усього
1	Афанасьєв		+	+		-	2	1	3
2	Борисов	-		+		-	1	2	3
3	Вікторов		+				1	0	1
4	Григор'єв					+	1	0	1
5	Іванов	+		-	-		1	2	3
Отримані результати	+	1	2	2	0	1	6		
	-	1	0	1	1	2		5	
	усі	2	2	3	1	3			11

II етап. На основі соціоматриці будується соціограма – графічне зображення відносин респондентів один з одним. Використовують умовні позначки.

Типи соціограм:

1) довільна – показує комбінацію міжособистісних стосунків з найбільш зручним для сприйняття розміщення членів групи;

2) концентрична, чи «мішенева» – зображення міжособистісних стосунків на тлі кіл, вписаних одне в одне. Чим вищий позитивний статус, тим ближче до центру розміщується;

3) локограма – досліджуваних розміщують на площині так, як вони реально розміщені в приміщенні.

Аналіз соціограми починається з виокремлення найбільш впливових членів групи, потім – взаємних угруповань. Особливу увагу звертають на «ізольованих» та на незбігання за знаком зв'язків між окремими членами групи.

III етап. Соціометричні індекси слугують для виявлення кількісних характеристик взаємостосунків у групі. Розрізняють індекси персональні (п.с.і.) і групові (г.с.і.).

Основні персональні індекси:

- індекс соціометричного статусу – характеристика позиції члена групи, в якій відображається ступінь впливовості людини, потенційна здатність до вибору. Такий індекс може бути позитивним і негативним.

Визначається за формулою

$$C^+ = \frac{B^+}{N-1};$$

- індекс емоційної експансивності – характеристика можливості визначати ставлення симпатії та антипатії до інших членів групи. Це суттєва характеристика ступеня комунікабельності респондента. Розраховується тільки при непараметричній процедурі соціометрії. Може бути загальним, позитивним, негативним. Розраховується за формулою

$$E^{\text{заг}} = \frac{B^+ + B^-}{N-1};$$

- індекс адекватності оцінювання респондентом свого статусу в групі. Вираховується, якщо використовувались як комунікативні, так і гностичні критерії.

$$A = \frac{Y}{O}.$$

Основні групові індекси:

- індекс загальної емоційної експансивності групи. Визначається за формулою

$$E^{\text{заг}}_{\text{групи}} = \frac{B_N^+ + B_N^-}{N};$$

- індекс психологічної взаємності виборів характеризує в основному ступінь групової згуртованості. Виражає питому частку позитивної взаємності стосунків у групі щодо теоретичної можливої взаємності (%).

$$ПВ_{\text{групи}} = \frac{100X^+}{\frac{1}{2}N(N-1)},$$

де $V_{\text{групи}}$ – число позитивних взаємних зв'язків у групі.

Питання для самоконтролю

1. Діагностика міжособистісних стосунків у групі за допомогою соціометрії.
2. Призначення, сфера застосування, переваги та недоліки методу соціометрії.
3. Помилки при підготуванні соціометрії, під час її проведення, при аналізуванні результатів.

Список рекомендованих джерел

1. Моренно Л.Д. Социометрия / Л.Д. Моренно. – М., 1987.
2. Социологический справочник. – К. : Изд. полит. лит-ры, 1990.
3. Словарь прикладной социологии. – Мн., 1984.
4. Социальные исследования: построение и сравнение показателей. – М., 1986.
5. Соціологія. – К., 1996.
6. Типология и классификация в социологических исследованиях. – М., 1982.

Тест «Моя семья»

Назначение теста

Тест предназначен для выявления особенностей *внутрисемейных отношений*. Он поможет прояснить отношения ребенка к членам своей семьи, то, как он воспринимает их и свою роль в семье, а также те характеристики отношений, которые вызывают в нем тревожные и конфликтные чувства.

Описание теста

Семейную ситуацию, которую родители оценивают со всех сторон положительно, ребенок может воспринимать совершенно иначе. Узнав, каким он видит окружающий мир, семью, родителей, себя, можно понять причины возникновения многих проблем ребенка и эффективно помочь ему при их разрешении.

Инструкция к тесту

Ребенку дают простой карандаш средней мягкости и стандартный чистый лист бумаги формата А4. Использование каких-либо дополнительных инструментов исключается.

Инструкция: "Нарисуй, пожалуйста, свою семью". Не следует давать какие-то указания или уточнения. На возникающие у ребенка вопросы, такие, как "Кого надо рисовать, а кого не надо?", "Надо нарисовать всех?", "А дедушку рисовать надо?" и т.д., отвечать следует уклончиво, например: "Рисуй так, как тебе хочется".

Пока ребенок рисует, вы должны ненавязчиво производить наблюдение за ним, отмечая такие моменты, как:

- Порядок заполнения свободного пространства.
- Порядок появления персонажей рисунка.
- Время начала и окончания работы.
- Возникновение трудностей при изображении того или иного персонажа или элементов рисунка (чрезмерная сосредоточенность, паузы, заметная медлительность и т.д.).
- Время, затраченное на выполнение отдельных персонажей.
- Эмоциональный настрой ребенка во время изображения того или иного персонажа рисунка.

По окончании рисунка попросите ребенка подписать или назвать всех изображенных персонажей рисунка.

После того как рисунок будет завершен, наступает второй этап исследования – беседа. Беседа должна носить легкий, непринужденный характер, не вызывая у ребенка чувства сопротивления и отчуждения. Вот вопросы, которые следует задать:

- Чья семья изображена на рисунке, – семья ребенка, его друга или вымышленного лица?

- Где эта семья находится и чем заняты ее члены в настоящее время?

- Как ребенок описывает каждого из персонажей, какую роль отводит каждому в семье?

- Кто в семье самый хороший и почему?

- Кто самый счастливый и почему?

- Кто самый грустный и почему?

- Кто больше всех нравится ребенку и почему?

- Как в этой семье наказывают детей за плохое поведение?

- Кого одного оставят дома, когда поедут на прогулку?

Интерпретация результатов теста

Полученное изображение, как правило, отражает отношение ребенка к членам его семьи, то, какими он их видит, и какую роль в семейной конфигурации отводит каждому.

1. Оценка общей структуры

Что мы видим на рисунке: действительно, семью, члены которой изображены вместе, близко стоящими или занятыми выполнением какого-то общего дела или это просто несколько изолированных фигур, никак не контактирующих друг с другом. Следует иметь в виду, что то или иное изображение семейной ситуации может быть *связано с реальным положением в семье, а может противоречить ему*.

- Если, например, *члены семьи изображены держащимися за руки*, то это может соответствовать реальной ситуации в семье, а может быть отражением желаемого.

- Если *два человека изображены близко друг к другу*, то, возможно, это отражение того, как ребенок воспринимает их взаимоотношения, но при этом оно не отвечает действительности.

- Если *какой-то персонаж отдален от других фигур*, это может говорить о "дистанции", которую ребенок замечает в жизни и выделяет ее.

- Если *помещая одного из членов семьи выше остальных*, ребенок тем самым придает ему исключительный статус. Этот персонаж, по мнению ребенка, обладает наибольшей властью в семье, даже если он рисует его самым маленьким по сравнению с размерами остальных.

- Если *остальных ребенок склонен помещать того, чье влияние в семье минимально*.

- Если *ребенок выше всех помещает своего младшего брата*, то, по его мнению, он именно тот, кто управляет всеми остальными.

2. Определение наиболее привлекательного персонажа

Его можно выявить по следующим признакам:

- он изображается первым и помещается на переднем плане;
- он выше и крупнее остальных персонажей;
- выполнен с большей любовью и тщательностью;
- остальные персонажи сгруппированы вокруг, повернуты в его сторону, смотрят на него.

Ребенок может выделить одного из членов семьи тем, что изображает его в какой-то особенной одежде, наделяет его какими-то деталями и таким же образом изображает собственную фигуру, отождествляя, таким образом, себя с этим персонажем.

Размер того или иного члена семьи говорит о том значении, которое имеет этот персонаж для ребенка. Например, если бабушка нарисована большего размера, чем отец с матерью, то скорее всего в настоящее время отношения с родителями стоят для ребенка на втором плане. Наоборот, наименее значимый персонаж *на рисунке изображается самым маленьким*, рисуется в последнюю очередь и помещается в стороне от остальных. С таким персонажем ребенок может обойтись более категорично: перечеркнуть несколькими штрихами или стереть резинкой.

Сильная штриховка или сильный нажим карандаша при изображении той или иной фигуры выдают чувство тревоги, которое испытывает ребенок по отношению к этому персонажу. И напротив, именно такая фигура может быть изображена с помощью слабой, тонкой линии.

Предпочтение того или иного родителя выражается в том, *ближе к кому из родителей нарисовал себя ребенок*, какое выражение лица прочитывается в фигурах родителей.

Дистанция между членами семьи – один из основных факторов, отражающих предпочтения ребенка. Расстояния на рисунке являются отражением психологической дистанции. Таким образом, наиболее близкие люди изображаются на рисунке ближе к фигуре ребенка. Это же касается и других персонажей: те, кого ребенок помещает на рисунке рядом, близки, по его мнению, и в жизни.

3. Ребенок о себе

Если *ребенок больше всех выделяет на рисунке свою фигуру*, рисует себя более тщательно, прорисовывая все детали, изображая более ярко, так что бросается в глаза, а остальные фигуры составляют просто фон, то тем самым он выражает важность собственной личности. Он считает

себя основным персонажем, вокруг которого вращается жизнь в семье, самым значимым, уникальным. Подобное ощущение возникает на основе родительского отношения к ребенку. Стремясь воплотить в ребенке все то, чего не смогли добиться сами, дать ему все, чего были лишены, родители признают его приоритет, первостепенность его желаний и интересов и свою вспомогательную, второстепенную роль.

Маленькая, слабая фигурка, изображенная в окружении родителей, в которой ребенок признает себя, может выражать чувство беспомощности и требование заботы и ухода. Такое положение может быть связано с тем, что ребенок привык к атмосфере постоянной и чрезмерной опеки, которая окружает его в семье (часто наблюдается в семьях с единственным ребенком), поэтому чувствует себя слабым и даже может злоупотреблять этим, манипулируя родителями и постоянно требуя от них помощи и внимания.

Ребенок может нарисовать себя *вблизи родителей*, оттеснив остальных членов семьи. Таким образом, он подчеркивает свой исключительный статус среди других детей.

Если ребенок рисует себя *рядом с отцом* и при этом преувеличивает размеры собственной фигуры, то, вероятно, это указывает на сильное чувство соперничества и желание ребенка занять такое же прочное и авторитетное место в семье, как и отец.

4. Дополнительные персонажи

Рисуя семью, ребенок может добавить людей, *не относящихся к семейному кругу, или животных*. Такое поведение трактуется как попытка заполнить пустоты, возместить нехватку близких, теплых отношений, компенсировать недостаточность эмоциональных связей и т.д. Так, например, мальчик, будучи единственным ребенком в семье, может включить в свой рисунок двоюродных сестер или братьев, самых дальних родственников и разных животных – кошек, собак и прочих, выражая тем самым недостаток близкого общения с другими детьми и потребность иметь постоянного спутника в играх, с которым можно было бы общаться на равных.

На рисунке могут присутствовать и *вымышленные персонажи*, которые также символизируют неудовлетворенные потребности ребенка. Не получив их удовлетворения в реальной жизни, ребенок удовлетворяет эти потребности в своей фантазии, в воображаемых отношениях. В таком случае вам следует попросить ребенка рассказать побольше об этом персонаже. В его ответах вы найдете то, чего ему не хватает в действительности.

Ребенок может изобразить вблизи одного из членов семьи *домашнее животное, в действительности отсутствующее*. Это может говорить о потребности ребенка в любви, которую он хотел бы получить от этого человека.

5. Родительская пара

Обычно родители изображаются вместе, отец выше и крупнее помещается слева, мать пониже справа, за ними следуют другие фигуры в порядке значимости. Как уже отмечено, следует учитывать, что рисунок не всегда отражает действительность, иногда это лишь отражение желаемого. Ребенок, который воспитывается одним из родителей, может тем не менее изобразить их обоих, выражая тем самым свое желание того, чтобы их союз восстановился.

Если же *ребенок рисует одного родителя*, с которым живет, это означает принятие им реально существующей ситуации, к которой ребенок более или менее адаптировался.

Один из родителей может оказаться на рисунке в изолированном положении. Если *фигура родителя одного с ребенком пола изображена в стороне от остальных*, то это можно интерпретировать как желание ребенка находиться с родителем противоположного пола. Ревность, вызванная эдиповым комплексом, является вполне нормальным явлением для ребенка до достижения им полового созревания (в среднем 12 лет).

Тот случай, когда *фигура ребенка и родителя противоположного пола удалены друг от друга*, может, по-видимому, рассматриваться как незначительное нарушение естественного порядка взаимоотношений с родителем другого пола.

Если на рисунке *родители контактируют друг с другом*, например держатся за руки, то, значит, в жизни между ними наблюдается тесный психологический контакт. Если контакта на рисунке нет, то скорее всего его нет и в реальности.

Иногда ребенок, игнорируя реальную ситуацию, *изображает одного из родителей неестественно большого размера*, часто это касается материнской фигуры. Это говорит о том, что в его глазах этот родитель воспринимается как подавляющая фигура, пресекающая любое проявление самостоятельности и инициативы. Если у ребенка сложился образ одного из родителей как доминирующего, подавляющего, враждебного, пугающего человека, то он склонен придать его фигуре большие размеры по сравнению с фигурами других членов семьи, не учитывая их реальных физических размеров. Такая

фигура может изображаться с большими руками, демонстрируя своей позой властное, диктаторское отношение.

Противоположным образом родитель, которого ребенок не воспринимает всерьез, игнорирует, не уважает, изображается небольшим по размерам, с маленькими руками или вообще без них.

6. Идентификация

В рисунке семьи имеет место и такой показательный фактор, как идентификация. Ребенок легко отождествляет себя с тем или иным персонажем своего рисунка. Он может отождествлять себя с отцом, матерью, сиблингом.

Идентификация с родителем своего пола соответствует нормальному положению вещей. Она отражает его желание иметь предпочтительные отношения с родителем противоположного пола.

Идентификация со старшим сиблингом, независимо от пола, также является нормальным явлением, особенно если есть ощутимая разница в возрасте.

Иногда ребенок может *отождествлять себя и с дополнительными персонажами*, не входящими в состав семьи. В чем выражается идентификация? Фигура, с которой идентифицирует себя ребенок, изображается наиболее привлекательной, законченной; ей уделяется больше времени. Кроме того, предостаточно информации об этом обычно дают результаты беседы. В беседе, на которую следует полагаться более всего, часто открываются совершенно противоположные вещи. Оказывается, что ребенок может идентифицировать себя с самым невзрачным персонажем на рисунке, который имеет нечеткие очертания, помещается в стороне от всех остальных и т.д. Такой случай говорит о том, что ребенок испытывает большие затруднения и напряженность во взаимоотношениях с семьей и самим собой.

7. Отказ от изображения того или иного члена семьи

Если *ребенок рисует себя в отдалении от остальных членов семьи*, то, вероятно, он испытывает чувство одиночества и изолированности.

Если же *ребенок вообще отсутствует на рисунке*, то речь может идти о том же самом, но в гораздо более сильном проявлении. Такие переживания, как чувство неполноценности или ощущение отсутствия общности, отчужденность, также заставляют ребенка исключать себя из рисунка семьи. Подобные примеры часто можно наблюдать в рисунках семьи, выполненных приемными детьми. Родительское недовольство, чрезмерная критичность, сравнения с братьями или сестрами в

невыгодном для него свете способствуют формированию заниженного самоуважения и подавлению в ребенке мотивации к достижениям. В более мягкой форме это проявляется, когда ребенок рисует себя в последнюю очередь.

Частое явление в детских рисунках – *отказ рисовать младшего сиблинга*. Объяснения, такие, как "Брата я забыл нарисовать" или "Для младшего брата места не хватило" не должны вводить вас в заблуждение. Ничего случайного в рисунке семьи нет. Все имеет свое значение, выражает те или иные чувства и переживания ребенка по отношению к близким ему людям.

Довольно распространена ситуация, когда ребенок постарше ревнует родителей к младшему ребенку, поскольку тому достается большая часть любви и внимания родителей. Поскольку в реальности он сдерживает проявление чувства недовольства и агрессии, в рисунке семьи эти чувства находят свой выход. Младший сиблинг просто не изображается на рисунке. Отрицая его существование, ребенок снимает существующую проблему.

Может иметь место и другая реакция: ребенок может изобразить на рисунке младшего сиблинга, но *исключить самого себя из состава семьи*, таким образом идентифицируя себя с соперником, пользующимся вниманием и любовью родителей. Отсутствие на рисунке взрослых может свидетельствовать о негативном отношении ребенка к этому человеку, отсутствии какой-либо эмоциональной связи с ним.